

Verhalen en gedichten

Bij het Onderwijsproject Joods Kindermonument Rotterdam

wie wordt herinnerd
is niet spoorloos neergelegd
in vergeten zonder teken

om te gedenken
bindt een stalen lint
jullie bij ons leven

in de handen van ons hart
dragen wij jullie mee

Verhalen en gedichten

Bij het Onderwijsproject Joods Kindermonument Rotterdam

© Onderwijswerkgroep van Stichting Joods Kindermonument

Over de verhalen en gedichten:
Tenzij anders vermeld zijn deze van Andries van der Wal.

Geachte leerkracht, beste collega's,

Deze handleiding voorziet je van lessuggesties om daarmee zelf aan de slag te gaan. Met de handleiding willen wij je stof in handen geven, waarmee je de lessen in de klas kunt voorbereiden, en: je voorzien van de noodzakelijke achtergrondinformatie.

Wat krijg je in handen?

1/het stappenplan '*Jij hoort in onze klas!*', samengesteld door Arie de Bruin;

2/een aantal verhalen, meestal voorzien van verwerkingsopdrachten of illustraties. Onder de verhalen staat de auteur vermeld. Zij zijn niet direct bedoeld om voor te lezen, maar bestemd als leidraad en/of informatiebron aan de hand waarvan je het verhaal vertellen gaat;

3/achterin de handleiding tref je illustraties aan. De ene keer lichten zij een gebeurtenis nader toe; de andere keer kunnen ze fungeren als uitgangspunt van een klassengesprek.

Is er een gedicht afgedrukt, dan is dat niet voor de leerlingen, maar om je met hart en ziel bij het verhaal te betrekken, waardoor je het dichter bij de leerlingen vertellen kunt.

De meeste lessuggesties zijn verwijzingen naar **www.joodsmonument.nl** en andere sites. Zij verschaffen achtergrondmateriaal en verstrekken ideeën om met leerlingen aan de slag te gaan en/of samen na te denken. Ook in het stappenplan staan allerlei ideeën om met de leerlingen aan het werk te gaan.

Wij leggen de map in jouw handen! Sterkte bij het inlezen en voorbereiden! Bijzonder om met de jonge mensen die jou in het heden zijn toevertrouwd, na te denken over het verleden, en: samen eruit te leren voor de toekomst!

Ik geloof, dat deze verhalen verteld moeten worden. Het draait daarbij om **onderwijs!** Als jij en ik de verhalen niet vertellen ...

Namens de onderwijswerkgroep van Stichting Joods Kindermonument,

Andries van der Wal

N.B.1

Heel veel dank gaat uit naar al diegenen die mij wilden ontvangen en mij hun verhaal toevertrouwden. Ik noem hun namen bij de verhalen.

N.B.2

Ik ben ook veel dank verschuldigd aan degenen die ik de verhalen mocht toesturen en die mee wilden lezen. Ik noem: Huib van der Steen, Frank van Gelderen en Dick van der Zee.

Over de verhalen en gedichten	Pagina:
– <i>Vertrokken, onbekend waarheen</i> – uitgebreide versie van de tekst uit ‘ <i>De strepen van een zebra</i> ’ + gedicht ‘ <i>Sterrenkind uit de Hogerbeetsstraat</i> ’ + toespraak bij plaatsing van Stolpersteine;	5
– <i>Wonen en leven voor Joden verboden</i> + <i>Gezichten bij een autoped</i> – gesprekken met Nel Romeijn en Gijs Roodhorst over Eva en Flora de Winter;	10
– <i>Reünie zonder kinderen</i> – de Joodse school op de Molenwaterweg, gebaseerd op gesprekken Truus Gans-de Hartog + <i>Adje</i> – over de dood van een Joods onderduikertje in Kralingen;	11
– <i>Haar stoel in de klas bleef leeg</i> – gebaseerd op gesprekken met Rita Teeboom + gedicht;	14
– <i>Uitzwaaien</i> – gebaseerd op gesprekken met Rina Erkelens-Kriesch + de Joodse inwoners van de Josephstraat;	17
– <i>Een doof hoofdstuk</i> – licht op de Dovensjoa – uit ‘ <i>De strepen van een zebra</i> ’ + <i>Mijn vriend Jacob</i> - zoals Harry Kurver zich hem herinnert;	19
– <i>Een album, waarin je gedichtjes schrijft</i> – gedichtje van Jetty Cohen en de zoektocht erna + <i>Vrienden waren wij!</i> - Piet Muizer;	28
– ‘ <i>Jij niet buitenspelen? Dan wij ook niet!</i> ’ – verhaal van Tineke van Oosten;	33
– <i>Sally uit de Schepenstraat</i> + gedicht <i>Een koffertje onder de kapstok</i>	36
– <i>Onbetaalbaar</i> – gebaseerd op brieven, documenten en brief over burens in de Vijverhofstraat, beschikbaar gesteld door mevrouw Vaatstra-Vis;	39
– <i>Ineens speelde Ido niet meer met ons mee</i> – gebaseerd op interview met Pol Decae, Ido’s buurjongen;	43
– <i>De zwerftocht van een foto</i> – Riet de Leeuw van Weenen-van der Hoek;	45
– <i>Stolpersteine op de Schieweg</i> – artikel in overleg met Ellen van der Spiegel-Cohen;	48
– <i>Miepje, een Rotterdams verhaal</i> – Joop van Vlies;	50
– <i>De lege tribunes bij Sparta</i> – Joop van Vlies;	51
– <i>Salo Carlebach, waarachtig pedagoog</i> – Huib van der Steen;	53
– <i>Om door te praten</i> – aan de hand van twee foto’s;	57
– <i>Oorlogsmonumentje</i> – Andries van der Wal	58
– <i>Over stilstaan, herdenken, nadenken</i>	59
– <i>Gedichten</i>	61
– <i>Diversen</i>	65

Vertrokken onbekend waarheen

Op de woningkaart zijn het drie letters: *v.o.w.* Maar als je de namen combineert met het tijdstip, waarop Levie Bouwman, zijn vrouw Anna Maria Catharina Wolfsbergen en hun dochtertje Mary de deur met de glas-in-loodruit van hun woning aan de Hogerbeetsstraat in de Rotterdamse wijk Blijdorp achter zich moesten dichttrekken – nl.: 6 januari 1943, leidt dat tot een ononkooembare conclusie. Een Joods gezin in 1943? Dan wordt het duidelijk. Er staat: *vertrokken onbekend waarheen*. Dat mocht toen voor de burgerlijke stand voldoende zijn, in een categorie gevat en daarmee statistisch verwerkbaar, maar de sluier die er door die afkorting over de werkelijkheid lag, is nu weg te trekken.

Rotterdam. DAGMEISJE tot
4 uur. Sjabbos en Zond. vrij.
Bouwman, Hoogerbeetsstr. 21 c
(Blijdorp). 1760

Levie – voor de familie Lou - Bouwman was van beroep koopman, later makelaar. Hij werd op 9 april 1901 te Rotterdam geboren. Ook zijn vrouw (31 juli 1911) komt uit die stad. Als huwelijksdatum staat op de gezinskaart 6 juli 1938. Bij beiden staat in de kolom kerkgenootschap de afkorting N.I.: Nederlands-Israëlitisch, dus: zij waren Joods. Later tekent een neef daarbij aan, dat zij gemengd gehuwd waren. Hun dochter wordt op 14 juli 1939 geboren. Op de woningkaart van Hogerbeetsstraat 21c kun je die gezinsuitbreiding zien, doordat met potlood bij het kolommetje gezinssamenstelling *v. van 1 in 2* is veranderd.

Het vroom, dat het kraakte in de week van 6 januari. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* meldt, dat er verduisterd moet worden van 16.42 tot 8.49u. Op de voorpagina staat een oproep: *'De hooikist bewaart de warmte. Maakt er een nuttig gebruik van.'*

Het Joodse gezin Bouwman werd dus op 6 januari opgepakt. Theoretisch had Anna de dans kunnen ontspringen, zij was immers niet-Joods. Maar zij koos ervoor om met haar man en dochtertje mee te gaan.

Hebben zij tijd gekregen om hun spullen te pakken? Of hadden zij die al klaar staan? Werd Mary door haar vader de laadbak in getild? En: is het opgemerkt? Bleven het geluiden aan de rand van de slaap of hebben achter de gordijnen burens gestaan, die huiverend in hun nachtgoed toekeken? Hebben zij de dag erna elkaar aangekeken met een blik naar het donkere huis?

Familie Bouwman belandde in ieder geval in Loods 24. Een loods in het havengebied, gelegen op een afgelegen terrein, aan de Entrepotstraat in Rotterdam-Zuid. Zo kon de vervolging *'ongemerkt, ongezien en ongehoord'* (Micha Gelber) plaatsvinden. Loods 24 was de plaats waar alle Rotterdamse Joden verzameld werden.

Ook de Joden van de Zuid-Hollandse eilanden kwamen er terecht. Zij kwamen naar Rotterdam met de stoomtram. Zij liepen naar Loods 24 en daarvandaan vertrokken de treinen naar Westerbork, soms naar Vught.

Micha Gelber, voorzitter van Stichting Comité Loods 24, merkt in een interview op: *'Niet zoals bij de Hollandse Schouwburg in Amsterdam dus, waar iedereen het kon zien. Niemand zag het, vandaar dat er in Rotterdam ook geen aandacht aan is besteed.'* Het gebeurde buiten beeld, heeft amper kans gekregen zich in het bewustzijn te nestelen.

In dezelfde straat als de Bouwmannen woonde het gezin Levie (nr.180). Het bestond uit vader David Levie, zijn echtgenote Henriëtte Levie-Gomperts en hun zoons Henry Isidore en Coenraad Jacob. Ook Elias Isaak Wallage en zijn vrouw hadden er hun domicilie (nr.22a). Beide gezinnen werden eveneens op 6 januari opgepakt.

David Levie, tijdens de bezetting hoofd van de Joodse mulo, en zijn echtgenote, werden met transport 13 naar Sobibor vervoerd. Transport 13 was één van de 19 treinen, die tijdens die jaren uit Westerbork naar dat vernietigingskamp reden. Op 28 mei 1943 werden David Levie en zijn vrouw daar vergast, hun kinderen overleefden de oorlog. Van Isaak Wallega weten wij, dat hij in november 1943 in Warschau is omgekomen. Zijn (tweede) echtgenote overleefde de oorlog. Zijn dochter uit het eerste huwelijk, Duifje, stierf in Birkenau. Het kinderrijke gezin van zijn eerste vrouw, die hertrouwde met Isaäk Stad, overleefde de oorlog niet.

De familie Bouwman wordt naar het concentratiekamp Vught afgevoerd. Op 3 juli 1943 volgt transport naar Kamp Westerbork. Uit de administratie daar blijkt, dat zij worden ondergebracht in barak 58. Via een advocaat heeft Anna Wolfsbergen nog tevergeefs geprobeerd uitstel van transport te krijgen. Op 6 juli 1943 vertrekken zij met transport 17. 'Kaddisj', het boek waarin alle om het leven gebrachte Rotterdamse Joden zijn opgenomen, vermeldt, dat het gezin Bouwman op 9 juli 1943 in Sobibor werd vergast. Mary is net geen 4 jaar geworden.

Op 24 april 2011 werd voor de woning van familie Bouwman aan de Hogerbeetsstraat 21c Stolpersteine gelegd.

De naam Mary, dat net geen 4 jaar heeft mogen worden, geeft iets meer re-liëf aan de herinnering aan de meer dan 100.000 Joodse Nederlanders, die de nazi-jaren niet overleefden.

Bij herdenkingen zeggen wij voortaan bij één van de steentjes die wij neerleggen haar naam: *Mary Bouwman, dochter van Levie Bouwman en Anna Maria Catharina Wolfsbergen, kleindochter van Nathan Bouwman en Jacob Wolfsbergen.*

Uit: 'De strepen van een zebra', A.van der Wal en D. van der Zee, Rotterdam, 2009

Noten

Rotterdamsch Nieuwsblad, 060143

Nederlands Dagblad, 24.01.08

'Kaddisj', Rotterdam, 2000

Sterrenkind uit de Hogerbeetsstraat

1
granieten trap
gedachteloos opgelopen
de deur stond aan
ik werd verwacht

in ditzelfde portiek
achter hetzelfde glas in lood
hun huis

het stijve karton van de woningkaart
belettert de bewoners toen
bouwman levie
wolfsbergen anna maria catharina
bouwman mary
uitgeschreven de stad verlaten
vertrokken onbekend waarheen

onder de witte vlag van botte plicht
schrijft zwarte inkt zonder gezicht

meisje denk ik
grietje van drie
ze blijft zonder beeld

2
en dan op internet
is ze bijna aan te raken

op wie ze lijkt
heeft ze de ogen van oma
van mama het haar
wat zei pappa als jij
lief liever liefst
genoemd werd

dichter dan een afdruk van de foto
is er niet
slaat het wit neer
van meer
niet weten

ik kan haar niet kennen
nooit meer leren kennen
ik heb haar naam in de straat gelegd

ik blijf haar heten

3
ze raapten brieven van de mat
die steeds verder buiten sloten

hoe keken de burens
die door sterren gebrandmerkte morgen

wat werd er gedacht
bleven ze uit schaamte
zonder woorden
of liepen ze zoals altijd
mee op naar de tram

ook de nummers 22a en 180 bekenden

4
diep weggekropen
voor de ijsbloemen op het raam
wordt ze wakker van bonken en bellen

in de verduisterde straat
opent een legerwagen zijn laadklep
lopen ijzeren voeten

zij kruipt weg van mama's bange ogen
als je dan niet lopen wilt, dan draag ik je
klemt zich vast
knijpt haar ogen dicht
de kou bijt in haar gezicht

heeft mama verdriet
tranen vallen ook op de ster

ronkend rijdt de auto
langs de rand van slaap en sluimer

5
loods 24
iedereen zoekt er een plek
toch overvallen door wat werd gevreesd
op de borst het lot dat hen verbindt

ongemerkt
ongezien
ongehoord
wordt de stad van zijn Joden ontdaan

zij wil bij elke stap gedragen
niet losgelaten worden
niet los
zij spelt wat gezichten zeggen
knuffel onder haar arm
draait krullen in het haar
en valt stil

ga maar slapen, je bent moe
sluit je oogjes toe

nee, ik ga niet weg
ik laat je niet alleen

6
geen berichten voor de reizigers
de trein die nooit had mogen vertrekken
gleed van het perron
via Vught en Westerbork
overstappen voor transport 17
naar Sobibor

zonder echt aan te komen
op een zijspoor uitgestapt
vermoord in een Pools achteraf
op een hoop gegooid

7
het messing glanzen
van de Stolpersteine
herinnert ons aan
dit sterrenkind

en in monumentaal staal
haar naam
en de namen van
meer dan 680 Rotterdamse kinderen

Andries van der Wal

Mary, het sterrenkind van Hogerbeetsstraat 21c

Je kunt het huis aan de Hogerbeetsstraat 21c niet zomaar voorbij lopen. In het zonlicht glanzen voortaan drie *Stolpersteine* – struikelstenen, die je de pas doen inhouden en bepalen bij de bewoners van dit adres in de Tweede Wereldoorlog: *Levie Bouwman, Anna Maria Catharina Bouwman-Wolfsbergen en Mary Bouwman*.

Zij woonden er met hun burens op hetzelfde portiek. Je groet elkaar, je zegt misschien iets over het weer of informeert naar gezondheid. Je zegt: Wat wordt Mary al groot!

Hoe reageerden de burens, toen het jonge gezin voor het eerst met hun ster op straat kwam? Mary was een sterrenkind van bijna vier jaar. Hoe reageerden omwonenden op een gewoon Nederlands gezin, dat steeds verder gebrandmerkt werd?

Hoe kijk je? Wat denk je? Wat doet het met je? Zeg je er iets over? Zwijg je? Om de schaamte, die je geen woorden doet vinden? Om het onvermogen ook maar iets voor hen te kunnen doen?

Droegen zij Mary de trap af, toen de vrachtwagen hen in de nacht van 6 januari 1943 ophaalde? Wij weten, dat zij evenals zovele anderen eerst in Loods 24 terecht kwamen – Loods 24, de plaats waar Joodse Rotterdammers ondergebracht werden, voordat de trein hen verder vervoerde.

Eerst wordt het gezin in het concentratiekamp Vught gebracht. Vervolgens volgt op 3 juli overplaatsing naar Westerbork. Ten slotte maken zij op 6 juli deel uit van transport 17 naar Sobibor. Op 9 juli worden zij daar vergast.

Deze drie *Stolpersteine* markeren het laatste huis van dit gezin. Hier woonden en leefden zij. Hier raapten zij ook de brieven van de deurmat, die hen steeds meer buiten sloten. Hier stopte Mary haar pop onder het dekentje. Hier waren zij thuis.

Deze is messing geslagen woorden vertellen ook het laatste gedeelte van het verhaal van het gezin Bouwman en kennen wij hun namen:

Levie Bouwman - Anna Maria Catharina Bouwman-Wolfsbergen - Mary Bouwman.

Andries van der Wal

Wonen en leven voor Joden verboden

Nelly Breetvelt, nu Nel Romeijn-Breetvelt, woonde aan Voorschoterlaan 138. Op nummer 130a was het huis van Eva en Flora de Winter.

‘Als je Eva zag, zag je Flora! Die twee waren altijd bij elkaar. Het waren prachtige meisjes,’ herinnert Nelly zich. ‘Eva had krullend zwart haar en Flora’s haarkleur was rood. Het was een warm gezin, maar vader was vaak ziek.

We speelden vaak op straat. Ja, ze droegen een Jodenster. Maar dat was meer: was je Jood, dan had je een ster op.’

Er werden steeds mensen weggevoerd, dat wist iedereen. ‘Kunnen wij hen niet in huis nemen?’ had ik thuis gevraagd, maar dat was niet mogelijk.

Vader De Winter moest opgenomen worden in het Joodse ziekenhuis aan de Schietbaanlaan. Ik ging regelmatig met Flora en Eva mee op bezoek. Toen ik op een keer mijn vader vroeg of ik weer mee mocht, zei hij, dat hij liever niet had, dat ik gaan zou. Juist op die dag – 26 februari 1943 - werd het ziekenhuis ontruimd. Iedereen, de zieke vader, maar ook het bezoek – moeder en dochters - werd op vrachtauto’s geladen en via Loods 24 afgevoerd naar Westerbork.’

Dat Eva en Flora er niet meer woonden, zag je aan het zegel bij de deur. Bij meer huizen aan de Voorschoterlaan zat zo’n zegel - het teken, dat wonen en leven *Voor Joden verboden* was.

N.B.

Naast het Joodse ziekenhuis Megon Hatsedek werd ook het Israëlitisch Oude Liederen Gesticht aan de Claes de Vrieselaan binnengevallen. De bejaarden en de zieken werden afgevoerd naar Loods 24 en daar in veewagons gelegd. ’s Middags volgde de ontruiming van het joodse Weeshuis Ezrath Jethomien aan de Mathenesserlaan. Nog die dag werden 269 mensen op transport gesteld. Niet alleen de 208 bewoners en patiënten, maar ook 61 leden van het medisch en verplegend personeel. (J.L. van der Pauw in ‘*Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*’).

Gezichten bij een autoped

‘Spelend voor onze boekwinkel in de Voorschoterlaan heb ik hen vaak gezien - Eva Flora en Flora Eva de Winter. Twee meisjes en ... één autoped op luchtbanden. Dat viel op in 1941-1943. Maar als 11-jarige jongen speelde je niet met meisjes.

In mei 1943 bleek die autoped, na sluitingstijd van de winkel, achter gelaten te zijn. ‘Zeker vergeten door de meisjes van de overkant. Morgen zal die wel gehaald worden.’

De volgende morgen was nummer 130a verzegeld. De familie was ‘op transport.’

Zo bleef ik, al steppend, verbonden met Eva en Flora. Evenals hun ouders werden zij op 28 mei 1943 vermoord in Sobibor.’

Gijs Roodhorst

N.B.

Het gezin De Winter maakte deel uit van transport 13 dat op dinsdag 25 mei 1943 Westerbork verliet. Niemand van de 2862 gedeporteerden overleefde.

Reünie zonder kinderen

‘Een van de vele herinneringen aan een zwarte periode uit mijn jeugd in 1941 is de Jodenvervolging, maar waarin de nonnen van het Sint Franciscus Gasthuis aan de Schiekade toch zorgden voor een dagelijks lichtpuntje! Wij, en dat waren mijn zusje, broertje en ik, moesten van de Duitsers naar een speciale school voor Joodse kinderen aan de Molenwaterweg, alwaar dagelijks vanuit de klas kinderen werden afgevoerd naar Loods 24. Vandaar gingen zij veelal naar Westerbork en verder, naar Auschwitz en Sobibor!

Ook mochten wij niet met het openbaar vervoer, dus iedere dag lopend, met een Jodenster versierd, vanaf het Toepad (bijna buiten de stad) waar wij woonden op de Joodse begraafplaats. Mijn vader was daar opzichter. Door al dat lopen hadden wij blaren op onze voeten. De nonnen verzorgden die dan liefdevol. Aan hen denk ik met grote dank terug! Deze dank is wel wat laat, maar wij waren allen bezig met overleven na het grote verdriet van 66 vermoorde familieleden.’

Deze herinnering schreef Truus Gans-de Hartog voor het blad van het Sint Franciscus Gasthuis. ‘Het was een tocht van 1,5u heen en 1,5u terug. Wij passeerden o.a. een noodwinkel van de RMI aan de Goudsesingel. Van de vrouw van de melkwinkel kregen wij, omdat zij zo’n medelijden met ons had, elke dag een glas melk.’

Zij kijkt lang naar de foto met leerlingen van de Joodse school aan de Molenwaterweg. ‘Hé, dat is mijn zus Annie. Naast haar zit Martin Poppers. En die jongen is Elia Davids, de zoon van opperrabbijn Davids. Ik herken hun gezichten, maar ik weet hun namen niet meer.

Het lijkt een reünie zonder kinderen. Iedere keer was er iemand weg, iedere keer was er iemand minder, er werden zelfs kinderen uit de klas gehaald. Jij noemde net de naam Saartje Staal, zij was het vriendinnetje van mijn zus.’ Zij kijkt zwijgend voor zich uit. ‘Dood, zij zijn allemaal dood. Jammer, dat Annie er niet meer is. Nu ik alleen ben, leef ik de hele dag met mijn herinneringen.

Het was een gekke tijd, je was een beetje verdoofd. Wat er gebeurde, was toch niet te bevatten.’

Truus de Hartog (nu Gans-Hartog) werd als een van de vijf kinderen van familie De Hartog geboren in de St.-Mariastraat. Haar ouders hadden er een manufacturenwinkel. ‘Op een avond las mijn vader een advertentie voor een toezichthouder op de Joodse begraafplaats aan het Toepad, waar wij trouwens heerlijk gewoond hebben. Hij heeft het vak geleerd op de begraafplaats Hillegersberg.’

Doordat er ook in de oorlog Joden overleden, kreeg hij telkens uitstel van transport. Als dat verlengd moest worden, moest hij daarvoor naar het kantoor van Aus der Fünten in Amsterdam. ‘Uitgerekend op vrijdagmiddag, voordat de sabbat begint.’

‘Je geeft dat voorbeeld van het overlijden van dat Joodse jongetje, Adje. Ja, die naam herinner ik me. Hij zat dat ondergedoken bij een familie in Kralingen. Die familie zocht contact met mijn vader om te vragen hoe zij moesten handelen. Het kinderlijkje werd met begeleidend briefje in een doos voor het politiebureau in de Hoflaan neergezet. De agenten hebben ervoor gezorgd, dat hij op het Toepad terecht kwam en daar heeft mijn vader hem begraven.’ Een aantal keren herhaalt zij, dat op het bureau aan de Hoflaan ‘goede agenten’ zaten. ‘Die zouden het wel doen.’

Op het Toepad is mijn vader 30 jaar toezichthouder geweest en dat heeft ertoe bijgedragen, dat wij de oorlog overleefd hebben.

Mijn grootmoeder was bij ons in huis. In oktober 1942 werd er midden in de nacht gebeld en stonden er Nederlandse agenten voor de deur om haar op te halen. Zij stuurden een overvalwagen om een dementerende vrouw van 83 - ik denk weleens: het was een levende begrafenis - af te voeren. Via Loods 24 werd zij naar Westerbork getransporteerd. Daar is zij overleden. Zij hebben haar in Assen begraven.

Toen een tijdje later weer de bel ging en er geroepen werd, dat zij Johanna de Hartog kwamen halen, was mijn vaders reactie, dat het bij hen op kantoor wel een zootje moest zijn. Zijn moeder, want die heette zo, hadden zij al opgehaald. Wat hij er niet bij zei, was, dat mijn zusje ook zo heette. De Duitsers dropen af.'

'Daardoor is ons gezin eind 1943 ondergedoken, door goedheid van het verzet. Eerst mijn zus en ik, de avond erna mijn ouders en de andere kinderen. Wij hebben het hele land doorgezworven. Aan het einde van de oorlog had ik 9 adressen gehad. In Velp was ik ondergedoken in een straat die Jeruzalem heette, op nr.17. *Welkom in Jeruzalem!* werd er tegen me gezegd.'

Toen Nederland bevrijd werd, werden wij met paard en wagen – ander vervoer was er niet - vanuit Naaldwijk naar Rotterdam gebracht. Ons hele hebben en houden waren die paar koffers, die je daar op de foto ziet.'

Toen zij bij de woning op het Toepad arriveerden, troffen ze drie gezinnen in het huis aan. Met de woorden '*Verrek, zijn jullie terug?*' werden ze verwelkomd. De gezinnen vertrokken.

Het huis was compleet leeggehaald: kleding, meubels, alles. Zij liepen rond in de buurt en zagen bijv. de wip in de tuin van een boerderij verderop en ... waslijnen. 'Wij keken naar onze moeder. Aan de waslijn wapperde onze kleding. Het meisje dat met ons meeliep, zei niets en staaarde alleen maar naar ons. Ze droeg een jurk van mij. Ze droegen onze kleding.'

'Ik ben later met mijn moeder terug gegaan naar de boerderij en heb alles wat uit ons huis afkomstig was meegenomen. De boerin zei helemaal niets, ze keek alleen maar.

Om toch wat meubeltjes in huis te krijgen konden mijn ouders het een en ander uitzoeken in een loods, waar meubels van N.S.B.'ers waren opgeslagen. Maar daarvoor moesten wij aan het *Nederlands Beheersinstituut* maandelijks een bedrag betalen. Elk kopje, lepelkje en vaasje stond op een lijst voor een bepaald bedrag geregistreerd. De schande!!'

Andries van der Wal

Jitzhak Jeroecham, bijgenaamd Adje

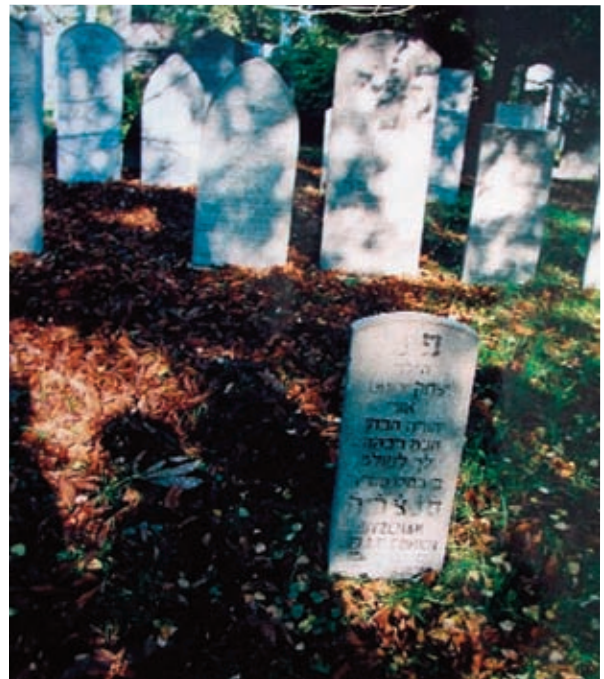
Het is 30 november 1943. Voor de deur van het politiebureau in de Hoflaan in Rotterdam-Kralingen staat een doos. Als een agent deze doos opent, treft hij er een kinderlijkje in aan, gewikkeld in pakpapier. Het is een jongetje. Er ligt een verzoek bij: *'Ik was een joodsch onderduikertje. Wilt u zoo goed zijn mij te laten begraven op de Israëlitische begraafplaats aan het Toepad. God zegene U. 't Is een joods onderduikertje, wilt u dit kind een fatsoenlijke begrafenis geven?'*

Het Joodse jongetje, Jitzchak Jeroecham Cohen (geboren 13 november 1942), is samen met broertje Wim ondergedoken bij Willem van der Griendt en zijn vrouw, Maria Cornelia van der Griendt-van den Berg. In huize Van der Griendt wordt hij Adje genoemd. Als hij op 29 november 1943 aan wiegendood overlijdt, legt het echtpaar hem voor de politiepost.

Na de oorlog blijkt, dat Adje begraven is op de Joodse begraafplaats aan het Toepad in Rotterdam. Op zijn graf staat een gedenksteen met inscriptie in het Hebreeuws.

Zijn broertje Wim staat ingeschreven in het trouwboekje van Willem en Maria als Willem van der Griendt. Hij wordt na de oorlog weer Willem Cohen en is in Jeruzalem gaan wonen en werken.

Het echtpaar is begiftigd met de Yad Washem onderscheiding door de staat Israël. Zo is er voor hen *'een gedenkteken en een naam, beter dan zonen en dochters; Ik geef hun een eeuwige naam, die niet uitgeroeid zal worden.'* (Jesaja 56:5)

Op 12 juni 1945 schrijven de ouders van Jitzchak Jeroecham en Wim hun een brief. Zij hebben de dag ervoor Wim opgehaald. Zij schrijven: *'Jullie zijn twee uit een oneindig groote schaar van vrienden van het Joodsche kind. Door de overgave en inspanning van jullie allen is een heele generatie gered en door liefde voor een afschuwelijke marteldood bewaard gebleven ... Jullie liefde vormt een bladzijde in de geschiedenis van de Joodsche gemeenschap. Niet alleen onze kinderen, geslachten en geslachten van komende Joodsche generaties zullen ervan verhalen. Sterker dan de dood is de liefde'.*

Uit: *'De strepen van een zebra'*, © Andries van der Wal en Dick van der Zee, Rotterdam, 2009

Haar stoel in de klas bleef leeg

Er wordt een foto van je genomen. Misschien vraag je of je die zien mag. Waarschijnlijk ben je niet tevreden hoe je erop staat. Toch kan het leuk zijn om iemand zo'n foto te laten zien. Daar was ik toen. Dit hebben we gedaan. En als je je kamer moet opruimen, vind je in een doosje of in een laatje een stapeltje foto's. Je bekijkt ze. Ja, dat hebben we gedaan. Hé, volgens deze foto staat de Euromast scheef! Foto's vertellen een verhaal. Wat is het verhaal bij de foto die ik je laat zien?

Alles wordt aan de kant geschoven en Rita Teeboom legt een groot foto-album op tafel en opent het. Als je naast me gezeten had, zou je foto's, veel foto's van vroeger hebben gezien - in zwart-wit of bruin-wit, sepia wordt dat genoemd.

Ik hoor, dat het familieleden zijn. Ik zie een man en een vrouw en hoor hun namen: Philip Reens en Sara Reens-Teeboom. Foto's van een vakantie aan zee. Sara zit in zo'n strandstoel van riet, waarin je weg kunt kruipen, als het waait, Zij hebben handdoeken om hun middel. En: veel foto's van een babytje, Marianne heet ze. Een paar bladzijden verder nog meer, ook van een meisje, haar zusje, Hetty.

Ik zie foto's van het huis aan Straatweg 68a, van een bloemenmagazijn met de naam 'Alpina'. Dan een hele bladzijde met foto's, gemaakt bij de Bijenkorf, van de twee zusjes, met strikken in hun haar. Marianne heeft het donkere haar van haar moeder; Hetty is blond, net als haar vader.

Je ziet twee gelukkige meisjes, die ooms en tantes om hen heen hebben en leuke dingen doen: een dagje naar Plaswijck, spelen met een buurjongen in een straat met heel weinig auto's, rolschaatsen tussen je moeder en tante Roos of spelen samen met de step. Marianne en Hetty, twee Joodse meisjes, samen opgroeiend in Rotterdam.

'Dat is oma! Zij woont lekker dichtbij, samen met tante Roos, tante Bets en oom Samuel, ook op de Straatweg, op nr.35.

Het verhaal bij de foto van Marianne. Hij werd gemaakt in de eerste klas van de Juliana-school aan de Prinses Margrietlaan. Kinderen leerden toen lezen met een leesplankje, waarop plaatjes stonden. Onder de tekeningetjes stonden de woorden: aap, noot, mies, enz. Misschien heb jij leren lezen met de tekeningetjes boom, roos, vis, vuur. Bij het lees-

plankje hoort een blikje met losse letters. Marianne heeft er een letter uit gepakt en kijkt nog even naar de fotograaf, voor zij die op zijn plaats op het leesplankje legt.

Je ziet dus Marianne Reens, geboren op 9 november 1934. Zij hoorde in de klas, was een van de leerlingen van de Julianaschool.

Op een morgen kwam een leerkracht ernstig kijkend de klas in. Iedereen was gelijk stil. Wat keek die ernstig? Wat was er? Een paar keer keek de onderwijzer naar de lege plek en vertelde, dat Marianne, samen met Hetty en haar ouders, uit het huis gehaald was. Ook haar oma. Als er meer bekend was, zouden zij dat horen.

Wil Janse, die bij Hetty in de klas zat, vergeet het nooit meer. Ook daar kwam een leerkracht dit vertellen. Ook Hetty was weg. Toen de school die morgen uitging, keken ouders en leerlingen elkaar verschrikt aan. ‘Hoor je dat ook, mama?’ Verderop in de Prinses Margrietlaan werd er geschreeuwd en gehuild. Zij zagen mensen, die in een vrachtwagen moesten klimmen. Ze droegen een gele ster op hun kleding. Agenten hielden het zeil open. Zou het zo ook met Marianne en Hetty gegaan zijn?

Wat ik verder weet? Familie Reens werd met veel andere Joodse families naar Loods 24 gebracht. Dat gebouw was de plek waar alle Joodse Rotterdammers zeg maar ‘verzameld’ werden. Meestal dezelfde dag en anders de volgende gingen zij met de trein naar Westerbork en nog weer later door naar Auschwitz. In het boek ‘*Kaddisj*’, waarin alle Rotterdamse Joodse mensen, die in de oorlog vermoord zijn, vermeld worden, staat, dat zij op 9 november 1942 vergast werden.

Lenie Ridderhof-Boon herinnert zich vooral wat zij ‘het grote zwijgen’ noemt. Niemand sprak erover, niemand toonde verontwaardiging. Terwijl iedereen de etalage van de bloemenwinkel had gezien, die met planken dicht getimmerd was. Later begreep zij, dat iedereen zweeg uit angst en bezig was met overleven. Daarna is er misschien gezwegen uit schaamte.

Marianne – kijk je naar de foto en denk je zoals ik: ‘Zo’n kind, zo’n lief meisje – daar kun je toch alleen maar van houden?’ Die lege plaats in die klas van toen wordt nooit meer opgevuld. Wij kennen haar naam, weten waar zij woonde, op welke school ze zat. Haar zusje en zij zijn twee van 686 Joodse kinderen uit Rotterdam, die in de Tweede Wereldoorlog vermoord werden..

Marianne en Hetty? Zij horen in onze klas!

Andries van der Wal

Schoolfotograaf

je wist waar de letter liggen moest
maar ik wilde dat je wachtte

eerst de foto
kun je lachen?

het leesplankje op de bank
het doosje met de letters
een stukje woord in je hand

ik keek door de lens
zag een bandje in je haar
een ringetje om je vinger
een kettinkje dat zich
raden liet

ik huiverde
toen de afdruk zich ontwikkelde
zo kwetsbaar eerlijk
zo huiveringwekkend jong

nu ik meer weet
ik had voor je moeten gaan staan
klappen opvangen
je weghouden
voor wat ze van plan waren

je bent mijn beste foto ooit
alles waar het waard voor is
om te leven
om te sterven ook

hardnekkig schrijnt het zwart-wit
in kleur draag ik je in mijn hart

Andries van der Wal

Uitzwaaien

Rina Erkelens-Kriesch ziet het allemaal nog zo voor zich. Zoveel mensen zag je rond deze tijd nooit in de Josephstraat. En degenen die ik zag, sjouwden met koffers en tassen. Allemaal liepen zij in de richting van de West-Kruiskade. Zou Lea er ook zijn? Ja, daar liep ze! Achter haar ouders, naast haar broertje Arie en natuurlijk bij Elias, op de arm van zijn moeder. Mama had tegen buurvrouw Maks gezegd, dat zij graag voor de kleine wilde zorgen, totdat ze terug kwamen. Maar, na lang twijfelen, nam buurvrouw hem toch liever mee.

Ik zwaaide, maar Lea zag me niet. Ik riep Jan, mijn broer: ‘Arie gaat weg.’ Hij kwam naast me staan. ‘Waar gaan zij nu heen? Met vakantie of zo? Ik zie allemaal koffers en tassen.’ ‘Zij moeten zich melden,’ zei mama. Buurvrouw had haar de brief laten lezen, waarin stond, dat het gezin zich moest melden. Ik geloof, dat zij Entrepotstraat zei. Op die plaats, Loods 24, moesten alle Rotterdamse Joden zich verzamelen. In de brief stond, dat zij in Duitsland moesten gaan werken. Mama zei ook: ‘Zij mogen niet langer bij ons in de straat wonen, omdat ze Joods zijn.’ Jan knikte. ‘Dat weet ik, dat heeft met die ster te maken. Iedereen die er een draagt, loopt nu op straat.’ Toen familie Maks de ster moest gaan dragen en niet meer in de winkels mocht komen, was ik voor de buurvrouw boodschappen gaan doen.

Links en rechts van ons huis en verderop in de straat gingen deuren open. Bepakt en bezakt kwamen burens naar buiten. Ze liepen allemaal dezelfde kant uit. Af en toe zetten zij even de koffers neer. Ja, dat was natuurlijk loodzwaar!

Wat me opviel, was niet dat er niet alleen mensen met een ster op straat waren, maar ook anderen, zonder ster. Zij gingen naast hen lopen en hielpen koffers dragen.

‘Eh, ik ga naar Arie’, zei Jan. En weg was hij! Hij rende, nee, hij bonkte de trap af en dat de deur dicht was – daaraan hoefde je na de klap waarmee dat gebeurde niet te twijfelen. Arie was blij, dat hij zijn vriend zag. Hij bleef stilstaan, deed zijn tas open en gaf iets aan Jan. Later legde Jan het postzegelalbum van Arie op tafel, want dat was het. ‘Hij vroeg of ik het voor hem wilde bewaren.’ Hij haalde zijn schouders op en keek niemand aan.

Arie tikte op Lea’s schouder en zij keek naar boven. ‘Ik kom naar je toe’, gebaarde ik. Even later liepen wij naast elkaar. Ik zag, dat Lea net als ik moest huilen.

Overal zag je burens, met en zonder ster, met en zonder koffers. Zij hadden jaren naast ons gewoond. Wij liepen samen door de straat, dat gebeurde wel vaker, maar nu was het anders. Was mijn vader maar hier! Maar die had ik, sinds hij ondergedoken was, niet meer gezien.

Aan het eind van de straat sloegen wij linksaf, de Kruiskade op. Daar was een tramhalte. Er stonden geen agenten of Duitsers. Iedereen had de brief gekregen en ging. De tram waarop iedereen stond te wachten, reed van Schiedam naar Station Delftsche Poort. Af en toe gingen wij ermee naar oma en opa. Ja, daar kwam hij. Ik zag, dat er al meer Joodse passagiers in zaten. Die hadden dus ook zo’n brief ontvangen. Buurvrouw Maks stapte in en gaf Elias aan Lea. Die probeerde met haar andere hand ook koffers en tassen aan te pakken keek om zich heen of er nog plaats was. Toen de tram klingelde om te vertrekken, keek zij om en zwaaide.

Mensen hadden nog iets tegen elkaar gezegd. ‘Dag, buurvrouw! Wij zeggen: tot ziens!’ Mannen sloegen elkaar op de schouder. ‘We zien elkaar weer!’ De meeste kinderen klemden zich aan moeders rok of aan de broekspijpen van hun vader, andere lieten hun broer of zus niet meer los.

Iedereen wilde iets zeggen, maar: wat, als je niet weet hoe lang het duren gaat? Als je al niet begrijpt, waarom zij niet gewoon bij ons in de straat mochten blijven wonen. ‘Het ga je goed!’ Veel mensen veegden tranen weg. Zelfs de buurman die in de haven werkte en altijd zo stoer was, moest zijn neus snuiten in zijn grote, rode zakdoek.

Gek, dit uitzwaaien! Zij gingen op reis, maar niemand was blij. Niemand wilde weg. Niemand wilde wat toch gebeurde.

Ik dacht aan wat mijn moeder gezegd had. De kleintjes lagen op bed en we dronken samen nog een kop thee. Toen zij hoorde, dat alle Joden zich moesten melden, zei zij: ‘Ik weet niet, Rina, wat ik ervan denken moet. Radio Oranje weet niet wat er met hen gebeurt. En, lieve meid, je moet hier met niemand over praten. Beloof je me dat?’ Achter het dubbele plafond van de w.c. zat het radiotoestel verstopt. Zij luisterde naar de uitzendingen. Een paar keer waren er huiszoekingen geweest, omdat ze op zoek waren naar mijn vader, maar gelukkig had niemand de radio ontdekt.

Eindelijk vertrok de tram richting Delftsche Poort. Na de bocht waren Lea en Arie en alle anderen uit beeld. Wij liepen terug. Niemand zei iets. Voor de deur draaide ik me om. Achter de deur van Josephstraat 122b, op die tweede etage, woonde dus niemand meer. In de hele straat was geen ster meer te zien.’

Een paar weken later werd het hele huis van de familie Maks leeggehaald en kwamen er andere, niet-Joodse, mensen wonen.

Andries van der Wal

Een doof hoofdstuk

Weet je het nog? Een poppenkastvoorstelling?! Met andere kinderen zit je op bankjes of op de grond en kijkt naar ... Jan Klaassen en Katrijn. Regelmatig vraagt de poppenspeler iets aan jullie en meestal is het antwoord op die vraag: 'Jaaaaa!' Het lijkt wel of er alleen vragen worden gesteld, die met 'ja' beantwoord moeten worden. Jan Klaassen is een pop en hij zegt wat de voor jou en mij onzichtbare poppenspeler hem in de mond legt.

Wij gaan het hebben over nazi-Duitsland in de jaren 1933-1945. In die tijd moeten mensen zeggen wat hun door poppenkastpoppen voorgekauwd wordt, want de regering heeft bepaalde ideeën en wil dat die uitgevoerd worden.

Als inleiding stel ik je een paar vragen. Hoe goed zorgen wij voor zieken en zwakken? Hoe gaan wij in Nederland om met degenen in ons midden, die geestelijk of lichamelijk gehandicapt zijn? Hoe wordt er tegen een 'afwijkende' mens aangekeken? Er zijn nl. landen waar je gehandicapten niet op straat zult tegenkomen, omdat zij bijv. uit schaamte door de familie weg-gehouden worden.

Later kijken we wel of er antwoord op die vragen kan worden gegeven. In het westen hebben veel landen wetten, waarden en normen, waaraan je kunt zien, dat zij joods-christelijke wortels hebben. Denk aan een gebod als 'Gij zult niet doden!' Je komt dat in die wetten tegen. In die landen heeft men nooit de stap gemaakt om mensen met een handicap te doden.

Ik zeg 'nooit', maar in de vorige eeuw komt in Duitsland een regering aan de macht, die daar heel anders over denkt en er alles aan doet om de bevolking in dat denken mee te nemen. Zo spreekt men over bepaalde groepen mensen als 'Untermenschen' (minderwaardige mensen) en 'unnutze Esser' (nutteloze opvreter).

Wat er in Duitsland gebeurt, komt niet uit de lucht vallen. Er wordt in die tijd op meerdere plaatsen in de westerse wereld, o.a. in de Verenigde Staten, nagedacht en gesproken over het belang van een zuiver ras. Je moet dat niet laten vermengen met rassen, die men als 'minderwaardig' bestempelt.

Hoe houd je een ras zuiver? Het antwoord dat de nazi's geven, is: laat alleen gezonde mensen zich voortplanten. Die geven tenminste geen erfelijke ziekten door. Zo wordt het mogelijk, zegt men, een samenleving te creëren, waarin geen zwakken en zieken meer zullen zijn. Maar je hebt het dan wel over leven en dood, over de manier waarop je omgaat met zwakken en zieken.

Wat je direct zal opvallen, is, dat men dan spreekt over de maatschappij. Het gaat niet om jou en mij, om mensen, want het individu is in dat denken niet in beeld. Als een groep of een individu tot last is, heeft hij geen recht op leven.

1933

In het Duitsland van '33 heerst op dat moment grote armoede, er is werkeloosheid en ontevredenheid. Als er dan iemand komt, die zegt, dat hij die problemen allemaal kan oplossen, en zegt: die kant moet het met de samenleving uit – dan willen mensen maar al te graag 'ja' zeggen. Die sterke leider heet Adolf Hitler. Zijn oplossing? De problemen in

het land komen, omdat er zoveel *Untermenschen* zijn, die het Germaanse ras in de weg zitten.

Een nazi-arts, dr. Gerhard Wagner, rekent uit, dat 'geesteszieken, blinden, doofstommen, alcoholisten, sociaal zwakken en sociale zorg de staat 1,2 miljard Reichsmark kosten.' Zie je het, mensen? Deze *Untermenschen* kosten teveel.

Op een nazi-poster uit die tijd staat een Germaanse man met ontbloot bovenlijf, die met veel moeite een juk draagt, dat hem opgelegd is. Op de uiteinden van dat juk zitten wat men in die tijd noemt: 'erfelijk zieke kinderen'. Zie je, zegt men: daardoor wordt de samenleving niet gezond, omdat die zieke kinderen t.z.t. op hun beurt ook zieke kinderen krijgen. Daar moet iets gedaan worden.

De nazi-partij wil dus een zuiver ras en daarvoor moet het ras 'verbeterd' worden. 'Het Noord-arische ras is de drager van alle cultuur, de ware vertegenwoordiger van de hele mensheid en het Duitse volk heeft dus de door God opgelegde plicht om de ras zuiverheid in stand te houden', schrijft Adolf Hitler in 'Mein Kampf' – het boek dat elk Duits echtpaar krijgt, als het trouwt. Je krijgt een beter ras door zieken en gehandicapten uit de weg te ruimen. En: door wie niet in het volk horen, eruit te verwijderen.

De gemeenschap gaat voor en daarin is er voor een individu, dat als *minderwaardig* wordt beschouwd, geen plaats. De regering neemt maatregelen, waarmee zij de in haar ogen: *minderwaardige groepen* isoleert en discrimineert. Een aantal groepen kreeg de schuld van alle ellende in de wereld: Joden, Sinti en Roma (de meeste mensen noemen hen *zigeuners*), homoseksuelen, Jehova's Getuigen en verstandelijk gehandicapten. De nazi's vonden, dat zij moesten worden uitgeroeid. In 1935 komen al die ideeën terecht in de z.g. *Neurenberger rassenwetten*. Wat er o.a. in staat? Ariërs mogen niet trouwen met Joden of zigeuners.

Een meisje, dat wij bij haar naam kunnen noemen!

Settela Steinbach

Jullie kennen allemaal foto's van Anne Frank. Dit meisje met hoofddoek komt uit een film, die door de bekende fotograaf en filmer Rudolf Breslauer over het kamp Westerbork gemaakt werd. Het is dinsdag 19 mei 1944, als Settela Steinbach, een Sinti-meisje, samen met haar moeder en 4 broertjes en zusjes in een veewagen naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd zullen worden. Zij kijkt nog even naar buiten. Nadat zij geteld zijn, wordt met kriet op de buitenkant vermeld met hoeveel zij zijn. Even later zal de trein met Settela, haar familie en 234 andere Roma en Sinti vertrekken. In Auschwitz-Birkenau wordt zij op 31 juli 1944 vergast. 30 van hen overleefden. In Westerbork herinnert een monument van houten blokjes met vlammetjes aan hen.

Denk aan de poppenkast! Iedereen moet hetzelfde antwoord geven. Is dit goed voor het volk? Jaaaa!’ Is dit nodig? ‘Jaaaa!’ Zijn jullie ervoor? ‘Jaaaa’, schreeuwt de poppenspeler zijn publiek voor.

Krijgt men met al die maatregelen de poppen aan het dansen? Nee, er is weinig protest en degenen die hun mond opendoen worden aangepakt.

Naast Joden en zigeuners kijken de nazi’s ook naar mensen met een handicap. Zij kunnen niet deelnemen aan de gezonde, zuivere samenleving. Je hebt niets aan hen, ze zijn nutteloos. Voortplanting leidt tot nog meer mensen met een beperking. Men wil via de erfelijkheid de eigenschappen van het ras verbeteren. Dat kan *positief* - laat het superieure ras zich voortplanten, dus: verhoog het geboortecijfer; en het kan *negatief* – en dan kom je terecht bij sterilisatie en uitsluiting van *inferieure* groepen.

De wetten die de nazi-regering maakt, gelden voor zwakzinnigen, psychisch zieken, epileptici, blinden en doven, alcoholisten en mensen met zware lichamelijke handicaps. Artsen voeren abortussen uit om te voorkomen, dat er kinderen met een handicap geboren worden. De volgende stap is het vermoorden van baby’s en kinderen met een handicap d.m.v. uithongering, dodelijke injecties en vergassing. Daarna zijn gehandicapte volwassenen aan de beurt. Hitler noemde het doden – of beter vermoorden - *euthanasie*, d.i.: *barmhartige dood*. Wat klinkt dat beschaafd, maar het is dus moord!

Hier lees je hoe keihard zo’n ‘*barmhartige dood*’ aankomt! Vind je ook niet, dat het woord ‘*barmhartig*’ hier helemaal niet hoort!

Karlchen

Ergens in Duitsland woont Edith en haar zoontje Karl. Het is 1940. Haar man is gesneuveld en Karl is alles wat zij nog heeft. Kort na zijn geboorte wordt duidelijk, dat Karl langzamer is dan andere kinderen, maar hij geeft veel blijdschap. Er zijn meer gezinnen met dergelijke kinderen en zij raken bevriend.

Op een dag krijgt Edith bezoek van de nazi-leider van de stad. Hij vertelt haar, dat Karl met jongetjes van zijn leeftijd is uitgekozen om op vakantie te gaan. De Fuhrer wil, dat elke Duitser gezond is. De zon en frisse lucht zullen hem goed doen. Alles staat in de brief, die hij haar overhandigt. Ook de andere moeders hebben een dergelijke brief ontvangen. Edith laat de bezwaren die zij heeft uit haar hoofd praten.

Drie dagen na vertrek van de bus komt er weer een brief. Alle kleur trekt uit haar gezicht, ze valt neer op een stoel en valt bijna flauw. Weer leest ze de woorden, die zij niet kan bevatten:

‘Het spijt ons u te moeten informeren, dat uw zoon plotseling aan longontsteking is overleden. Hij is gecremeerd en de urn is al begraven. U vindt een lijst met de kosten voor de begrafenis. Wilt u die kosten zo snel mogelijk betalen!’

Huilend rent zij naar haar vriendin, die met eenzelfde brief in haar hoofd zit. Alle moeders die hun kinderen op vakantie lieten gaan hebben zo’n brief. Elk kind overleed ‘plotseling aan longontsteking’. Zij begrijpen wat er is gebeurd: hun kinderen zijn vermoord. Uit angst voor de nazi’s houden zij hun mond.

Er worden in een paar jaar tijd meer dan 300.000 mensen met een handicap vermoord. Dat kun je niet wegmoffelen. Daar is door heel veel mensen aan meegewerkt. Denk aan de directies van huizen waar gehandicapten wonen. Denk aan artsen en verpleegkundigen. Zij legden na hun studie een eed af om voor de zieke mens zorg te dragen. En nu werken zij mee aan maatregelen, die het tegenovergestelde betekenen. En nog iets: als de gehandicapte – een zoon heeft ouders, een broer heeft zussen en broers, een neef en nicht hebben familie, een buurjongen of – meisje kom je dagelijks tegen, daar speel of praat je mee – als de gehandicapte dus vermoord is, wordt het lichaam gecremeerd en de urn begraven. Dat moet allemaal door mensen worden gedaan.

De familie moet van die dood in kennis gesteld worden, dus: de brief moet worden getypt en verzonden. Even terzijde: het is afschuwelijk en zeer ongevoelig, dat zij de familie een rekening voor het doden van het kind durven te sturen. Vele tienduizenden werken zo dagelijks mee aan de uitvoering van wat de nazi's willen. Of: zij worden ermee geconfronteerd.

Ik vraag me af: hoe heeft dat in hun leven doorgewerkt? Kunnen wij eigenlijk wel beseffen wat het zeggen wil te leven in zo'n totalitaire staat, dus: een staat waar voor je wordt gedacht en waar iedereen de poppenkastspeler na moet zeggen, dus: moet doen wat hij wil.

De minister van propaganda, Joseph Goebbels, stelt in 1943 duizenden mensen in een grote bijeenkomst de vraag: *'Wollt ihr den totalen Krieg?'* Willen jullie de totale oorlog? Zeg maar: Willen jullie oorlog tot het bittere einde? Het publiek roept: 'Jaaaa!' De poppenkastspeler zegt het hun voor en zij zeggen het hem na. Hij sluit af met de opmerking: *'Sta op, ga voorwaarts, breek los!'*

Ook doven?

'Gebruik geen gebarentaal!' Peter Farago, een dove Hongaarse jongen van tien jaar, wordt samen met zijn moeder naar Bergen-Belsen gedeporteerd. Bij aankomst wordt hij van haar gescheiden. Radeloos is hij. Dat hij overleeft, heeft hij te danken aan een Poolse jongen, Pavel, zelf kind van dove ouders. Wat Pavel zegt, redt Peter: *'Gebruik geen gebarentaal! Wees rustig!'* Na de oorlog, onderweg naar Hongarije, wordt hij met zijn moeder herenigd. In het Derde Rijk werd gebarentaal verboden en belachelijk gemaakt. Een leider van de afdeling voor dove leden van de Hitler Jugend noemde deze zelfs een 'apentaal'.

In 1932 komt de film *'Verkannte menschen'* (*Verkeerd beoordeelde mensen*) van de regisseur Wilhelm Ballier uit. De film is bedoeld om aandacht te vragen voor de positie van doven en op te komen voor gelijke behandeling en respect voor hun doof-zijn. De beelden laten de doven zien als hardwerkende en sportieve mensen – iets wat de nazi's, denk je, moet aanspreken. Maar, ook deze groep staat op de lijst om gesteriliseerd te worden. Ik geef je een voorbeeld van de vragen, die men in die tijd hardop stelt: *'Wat kost het niet om dove leerlingen onderwijs te geven? Zij worden nooit soldaten en krijgen geen 'gezonde kinderen.'* Het ministerie van propaganda van minister Goebbels haalt daarom de film uit de roulatie.

Het verhaal van de dove slachtoffers is te lang onbelicht of in ieder geval onderbelicht gebleven. Van de 370.000 gedwongen sterilisaties worden er 16.000 bij doven uitgevoerd. Het wordt tijd het vergeten hoofdstuk aan dit pijnlijke boek toe te voegen. Wij moeten er

met elkaar over spreken. Want, zegt een Joodse wijsheid: *'Het vergeten van deze geschiedenis leidt tot ballingschap; het herinneren ervan leidt tot verlossing.'* (Ba'al Shem-Tov). Niets staat op zichzelf, maar alles houdt verband met elkaar en dat geldt zeker voor 'verleden-heden-toekomst'.

Verhalen moeten verteld worden. *'Het lot van dove Joden is een verhaal van tragische discriminatie en heroïsch overleven.'* (Ryan). Dat er weinig over hen bekend is, komt door het gebrek aan gegevens.

Na de eenwording van de Duitslanden duikt het verhaal van Otto Weidt op. Hij gaf leiding aan een fabriek, die bezems en borstels voor militair gebruik vervaardigde. Het gebouw stond in de Rosenthalerstrasse 39 te Berlijn. Hij had gehandicapte Joden in dienst, de meesten waren doof, een aantal was doof en blind. Elke avond verborg hij hen achter een valse muur op de zolder van de werkplaats. Niemand van hen overleefde, omdat zij na ontdekking gedeporteerd werden.

'Bann G'

Ook doven staan in nazi-Duitsland aanvankelijk positief tegenover Hitler en de zijnen. Er zijn foto's van dove jongens in het uniform van de Hitler Jugend. Op de schouder van hun uniform staat een 'G' (*Gehörgeschadigte* - gehoorbeschadiging). Om de linkerarm diende een gele armband met drie grote, zwarte punten gedragen te worden. Zo zijn er ook groepen met een 'B' (blind) en een 'K' (lichamelijk gehandicapt), van dove meisjes in een dirndl-jurk en van dove S.A.'ers in een motoreenheid.

Hun valt niets te verwijten. Veel Duitsers staan in het begin positief tegenover Hitler. Maar als je *auditief gehandicapt* bent, mis je niet alleen informatie, maar je bent ook niet te bereiken door informatie, die je manipuleert. Goebbels wordt zo niet meer dan een pop in uniform, die wel zijn mond open en dicht doet, maar die je niets te zeggen heeft, omdat je zijn boodschap niet hoort. Je kunt je afvragen of de horenden het begrepen hebben.

Er is een poppenkastvoorstelling voor dove kinderen en hun ouders gaande. De schoolleiding wil, dat er begrip groeit voor deze handicap en geleerd kan worden van de ervaring van anderen. Een poppenkastvoorstelling dus. Naast de poppenkast staat iemand, die het verhaal in gebarentaal vertelt. Wat je zal opvallen, is, dat humor niet over komt. Er wordt wel gelachen, maar aarzelend en te laat, als donder na de bliksem. Terwijl het publiek naar de poppen kijkt, wordt de lunch door het keukenpersoneel klaar gezet. Dan gebeurt het. Iemand laat een dienblad met glazen vallen. Maar ... alleen de horenden kijken om. De dove kinderen, hebben niets gehoord. Zo overvallen ook de maatregelen tegen de Joden de doven onder hen.

Op 18 oktober 1941 vertrekt het eerste transport van Joden van Berlijn naar Polen, onder hen zijn ook doven. Ze zijn onbekend met de vreselijke dingen die anderen meemaken. Veel doven komen pas na de oorlog achter de waarheid.

Sara E., een Joodse vrouw uit Berlijn, wordt op een zondag afgevoerd uit de fabriek waar ze werkt en naar Auschwitz gedeporteerd. Haar niet-Joodse echtgenoot had haar verlaten en zich van haar laten scheiden. Haar twee dove kinderen wachtten tevergeefs op haar. Een dove schoenmaker en zijn vrouw nemen beide kinderen op in hun gezin.

Ongehoord!

Hij zit op de grond en probeert verschillend gevormde blokken in verschillend gevormde gaten van de kubus te krijgen. In zijn oren kleuren de dopjes van een gehoorapparaat, dat hij sinds kort heeft. Ik zeg wat en het kleine hoofd kijkt op. Hij hoort iets en om zijn mondje begint een kleine lach te spelen.

Een klein, slechthorend mannetje - zoontje van vrienden, die beiden slechthorend zijn. Ook hun andere kinderen hebben een gehoorprobleem. Maar net als andere kinderen zijn zij levenslustig, zitten op scouting, hockeyen, spelen en fietsen met kinderen uit de buurt, gaan naar school. En, inderdaad, zij zijn auditief gehandicapt.

Als je weet wat het nazi-denken over rassen heeft aangericht en een publicatie over dove mensen in het Europa van Hitler in handen krijgt, besef je ineens hoe er toen gekeken werd naar een gezin als dit.

Dan zouden zij nooit kinderen hebben mogen krijgen, omdat er sprake zou zijn geweest van gedwongen sterilisatie. Ik moet denken aan fotolijstjes, die leeg aan de muur hangen, de pijn om nooit geboren kinderen.

De poppenkast werd vroeger gebruikt om mensen verhalen te vertellen. De meeste mensen waren analfabeet. De poppen vertelden een verhaal en de mensen kregen op die wijze kennis van zaken. Men leefde mee met het verhaal. Soms droeg zo'n pop een uniform en was de drager van het kwaad. Dan had je de poppen aan het dansen.

Zo heb ik gekozen voor het voorbeeld van de poppenkast en een aantal poppen op mijn hand gezet om jullie het verhaal van doven in nazi- Duitsland te vertellen, met even wat extra licht op het lot van Joodse doven.

Ongehoord, hè!

Wegens vertrek naar elders

In *'Ongehoord spraakmakend, Honderdvijftig jaar onderwijs en zorg voor auditief beperkten in Rotterdam en wijde omgeving'* neemt de auteur Nelleke Manneke een zin over uit het jaarverslag over 1942 van de School voor Slechthorenden: *'Twee Joodsche leerlingetjes moesten wegens vertrek naar elders worden afgeschreven.'* Meer woorden werden er niet aan gewijd. Ook na de oorlog bleef het gebeurde onbesproken.

Door te zeggen *'vertrek naar elders'* hoef je niet te zeggen wat er echt aan de hand is. Wij komen dat ook tegen in de aantekening op de bewonerskaart van Joodse Rotterdammers. Daar staat: *v.o.w – vertrokken, onbekend waarheen.*

Herinneren leidt tot verlossing – hun namen:

Levie Koster

30 april 1926 – Sobibor 23 april 1943

Jacob Dobrazijcki

2 mei 1933 – Auschwitz 27 augustus 1943

Isaac Dasberg*

18 december 1935 - Auschwitz 9 augustus 1942

Mathilde Koster

24 september 1936 – Auschwitz 9 augustus 1942

De twee slechthorende leerlingen blijven naamloos, gegevens ontbreken.

* Manneke noteert over Isaac: *‘Sjakie was enig kind van Herman Dasberg (eveneens oud-leerling) en Rachel Dasberg-de Vries.’* Isaac’s vader werd eind september 1942 vermoord in Auschwitz.

Uit: *De strepen van een zebra* – © Andries van der Wal en Dick van der Zee, Rotterdam, 2009

Literatuur

B. Heyl, *‘Het vergeten hoofdstuk’*, Nieuwerkerk aan den IJssel, 2006.

D.R. Ryan en J.S. Schuchman - red., *‘Deaf People in Hitler’s Europe’*, Washington, 2002

N. Manneke, *‘Ongehoord spraakmakend’*, Rotterdam, 2003

‘My Cousin Karlchen’, www.aish.com/holocaust/people, M.B. Evenari

Mijn vriend Jacob

‘Wij woonden in de Zegwaardstraat, op nummer 26d, in het Oude Noorden,’ schrijft Harry Kurver (eerder Harry Cohen). ‘Je kunt zeggen, in een *beter* gedeelte van deze arbeidersbuurt. Er waren ook straten waar je bij wijze van spreken het straatschoffie Kruimeltje kon tegenkomen. Mijn vader was marktkoopman in lingerie en textiel, zeg maar: in alles waar op dat moment geld mee te verdienen was. Het was bij ons thuis geen vetpot.

Mijn moeder was eerder getrouwd geweest met een zekere Kurver. Ik had twee halfzussen. Wij vormden een hecht gezin. Ik had een oudere broer, Joop, en een zus, Judith. Zij was met een diamantair getrouwd en woonde aan de Schieweg 44c. Verder had ik nog een jongere broer.’

Ook in Zegwaardstraat, op nummer 30b, woonde Jacob Dobraszijcki. Het gezin was er in 1939 komen wonen. Ze hadden, door hun handicap, weinig contact met hun burens. ‘Hij was doofstom – zo noemde je dat toen, nu zou je doof zeggen - en zat op het doofstommeninstituut. Ik bezocht de Regentesseschool. Wij woonden dus vlak bij elkaar.

Op het Joods Monument schreef ik: ‘Jesaja Dobraszijski, was doof, maar kon wel goed verstaanbaar spreken. Zijn vrouw, Helena Eva Dasberg – ik noemde haar tante Lena - was doofstom. Dochter Alida Johanna – Alie – was hardhorend, maar sprak goed. Dochter Johanna Jacoba – Hannie – was de enige die geen handicap had, maar zij was een ernstig hartpatiënte. Ze kon alleen maar korte stukjes lopen en voor langere afstanden werd gebruik gemaakt van een rolstoel. Zij had heel lichtblond haar. Zoon Jacob was doofstom. Hij had donkerblond, krullend haar en was net als zijn vader klein van stuk.’

Ik was met Jacob bevriend, omdat hij ook Jood was. Je trekt toch naar elkaar toe. Hij riep niet bij alles ‘tering Jood’ tegen me. ‘Beter een Jood dan een NBS’er’, was ons antwoord. Wanneer hij boven voor het raam stond en ik beneden, konden wij elkaar goed *verstaan*. Ik had nl. gebarentaal leren gebruiken en liplezen ging me ook goed af. Ook met zijn moeder gebruikte ik gebarentaal.

Natuurlijk speelde mee, dat Jacob het moeilijk had met de anderen. Wij speelden vaak samen. Dan moet je denken aan putteloop en schuilen (verstoppertje). We gingen ook veel wandelen. Dat was uit nood geboren, door zijn handicap.

Mijn moeder wilde geen ster dragen. Wij kinderen deden dat ook niet. Mijn vader wel. Ja, Jacob droeg ook een ster. Toen wij een keer samen in de Zwart Jansstraat gingen kijken naar muziekkorpsen van de Hitler Jugend, zei ik tegen hem: Je moet je pullover uittrekken. Maar dat deed hij niet’.

Op een woensdagmiddag is hij weggehaald. Ik denk, dat het 12 augustus 1943 was. Tussen 13.30 en 14.00u gebeurde het, door twee hulppolitie-agenten en twee in burger. Jacob probeerde nog wat tegen mij te zeggen, maar hij kreeg van een agent een opdonder.

Ik weet, dat hij altijd bang was, dat hij doodging. ‘Ik ben zo bang in mijn maag,’ zei hij dan.

Ik overleefde, doordat ik, samen met mijn broer, onderdook in het kindershuis aan de Van Speijkstraat. Ook mijn moeder en de rest van het gezin overleefden. Mijn vader was op 30 september 1942 omgekomen in Auschwitz.

Andries van der Wal

N.B.

In *'Kaddisj'* staat, dat Jacob, op 27 augustus 1943 in Auschwitz is vermoord, gelijk met zijn moeder en zusjes. Zijn vader, Jesaja Dobrazijcki, was al eerder van straat gehaald; hij werd op 22 oktober 1942 in Auschwitz vergast.

Een album waarin je gedichtjes schrijft

Een album waarin je gedichtjes schrijft, waarin degenen die van je houden een versje schrijven – je moeder, je vader, je oma en opa, je lievelingstante, je vriendinnen en klasgenootjes. Een klein boekjes met lieve woorden.

Als ik binnenstap, ligt het op tafel. Een album, dat van hand tot hand is gegaan, waarin gelezen is. Op het omslag, het lijken wel bolletjes opgerolde bruine wol. De bladzijden zijn na al die jaren vergeeld.

Rika Kunst (na haar huwelijk Boone-Kunst) koestert het boekje. Het is stukje verleden, dat zij nooit vergeten heeft. En in dat kleine album herinneren twee bladzijden aan Jetty Cohen. Op de ene bladzijde zo'n echt plaatje voor een poëziealbum – bloemen in een mandje, met een strik aan het hengsel; op de andere bladzijde het versje, dat haar vriendin voor haar op papier zette.

Mooi geschreven, op 29 februari 1940 – bijzonder om op juist zo'n dag iets op te schrijven wat altijd leesbaar blijft.

Natuurlijk staat erboven: *Lieve Rika*. Het gedichtje zegt:

'Twee open oogjes

Een hartje van goud

Een zuiver geweten

Zorg dat je 't behoudt'

Je schoolvriendinnetje

Jetty Cohen

Een paar bladzijden verder is een foto geplakt. Erboven staat: R'dam, 31.7.'41. Een schoolfoto: meisjes in een veld – een rij die staat en een rij die gehurkt is. Met bomen op de achtergrond. 'Kijk, dat is Jetty. De vierde van links. Ja, het meisje dat opzij kijkt. Dit ben ik, met dat geruite jurkje.'

Het is de laatste foto van klas 6 (nu: groep 8) van de openbare meisjesschool aan het Eri-caplein in Rotterdam-Zuid. Juffrouw Bos, de directrice – 'zij was heel streng' - schreef eronder: Ter herinnering aan je schooltijd.'

Rika kwam weleens thuis bij Jetty, die aan de Hillevliet woonde. 'Het was een leuk gezin. Ze was een lieve meid. Ik heb haar erna nooit meer gezien. Gek, hè, ik denk nog steeds aan haar. Ik weet niet wanneer zij weggevoerd is.'

Met de gegevens van dit gesprek ga ik aan de slag. Inderdaad, op Hillevliet 28a woonde het gezin Salomon Cohen. Vader Salomon, moeder Sara en broer Joseph Samuel.

Op de pagina van het Joods Monument staat een regel, die ik een aantal keren herlees: 'Eén kind dat nog thuis woonde heeft de oorlog overleefd.' Jetty's naam wordt niet vermeld, maar het gaat om haar! Dat heeft Rika Kunst niet geweten.

Een mailtje naar Kamp Westerbork levert de volgende informatie op: Het gaat om ‘Henriette Hans Cohen, 3-10-1928, Rotterdam. Ze heeft de oorlog overleefd en ze is geëmigreerd naar Los Angeles. De overige familieleden zijn nooit in Westerbork geweest, maar via kamp Vught doorgestuurd naar Auschwitz.’

Als die naam valt, moet er ook een datum van overlijden zijn. Ja, vader Cohen is op 15 december 1943 vergast. Bij de moeder van Jetty en haar broer gebeurde dat op 15 november 1943.

En Jetty? Was zij niet thuis op het moment dat haar vader, moeder en broer van huis gehaald werden? Was zij ondergedoken? En: heeft zij dan de oorlog overleefd? In ‘*Rechtvaardigen onder de Volkeren*’ staan de Nederlanders, die een Yad-Vashem onderscheiding ontvingen, onder hen familie Van Rangelrooy. Dan heb ik het over John van Rangelrooy en zijn vrouw Pieterella van Rangelrooy-Hilhorst. Zij woonden in Rotterdam aan een drukke winkelstraat. Het echtpaar raakte actief betrokken bij het verzet. Zij maakten heel duidelijk, dat zij bereid waren om joodse onderduikers in huis te nemen.

Er worden namen genoemd en dan: ‘Toen volgde de twaalfjarige Jetty Cohen (later Shartel-Cohen), wier familie opgepakt en op transport gezet was. Jetty werd altijd voorgesteld als een vriendin van de kinderen.’ Zij moest op een zolderkamer in één bed slapen’, samen met mevrouw De Vries-Wolff en haar dochter Fanny. Jetty en andere onderduikers zijn tot de bevrijding in mei 1945 bij de Van Rangelrooys gebleven. Jetty heeft de oorlog dus overleefd, zij trouwde en woont in Californië.

Het poëziealbum houdt de herinnering vast aan een schoolvriendinnetje, het versje werd meer dan 70 jaar geleden geschreven door Jetty Cohen.

Andries van der Wal

Met dank aan:

Guido Abuys, Herdenkingscentrum Kamp Westerbork
Raymund Schulz, Het Rode Kruis
Lilian Altman, JHC Australië

Informatie afkomstig uit: *Rechtvaardigen onder de Volkeren*

Vrienden waren wij!

Vrienden waren we! Wie? Jopie Cohen, Willy Heshof en ik, Piet Muizer. Wanneer we dat geworden zijn? Al op de kleuterschool, jullie noemen dat groep 1, hè?! Willy zat bij mij in de klas, Jopie in een ander klasje, Op de een of andere manier kwamen wij met elkaar in contact – misschien bij de zandbak of bij verstoppertje of iets dergelijks, en: we raakten bevriend.

Ja, je hebt gelijk, ik vergeet helemaal te vertellen wanneer die vriendschap begon. Dat zal in 1933 of 1934 geweest zijn. Het was niet zo'n makkelijke tijd. Het was crisis! Mijn vader was werkeloos. Willy's vader werkte bij de spoorwegen en de vader van Jopie had een winkel met gordijnstoffen en vloerbedekking – die winkel zat op de Polderlaan, hoek Strijensestraat. Willy woonde op de Polderlaan, Jopie op de Hillevliet en ik in de De La Reystraat.

Wij gingen ook samen naar de lagere school, een jongensschool. Aan het Ericaplein zat ook een meisjesschool, daar zat Jetty, het zusje van Jopie, op.

Vrienden - je ziet elkaar elke dag en komt vaak bij elkaar thuis. Weet je wat heel gaaf was? Ik mocht tussen de middag op de autoped van Jopie naar huis en tegen schooltijd bracht ik hem dan terug en liepen we samen naar school. Jopie voetbalde niet, Willy en ik wel, maar verder deden wij bijna alles samen. Het was, zeg ik nu, een onbezorgde tijd.

Wat we dan deden? Wij waren vaak buiten, speelden verstoppertje met de andere kinderen uit de buurt en knikkerden. Bij Jopie deden wij gezelschapsspelletjes. En Willy hield hele toneelvoorstellingen, waar we vreselijk om moesten lachen. En dat zeg ik, nu ik oud ben geworden: denk je dat we ons konden voorstellen, dat het ooit anders zou worden?!?

Thuis hoorde ik mijn ouders weleens over Duitsland praten. Over maatregelen tegen de Joden. Over winkels van Joden waarvan de ruiten werden ingegooid en zo. Ik moest denken aan de winkel van Jopie's vader. Maar dat zou hier nooit gebeuren, toch ...

In 1939 gingen wij eindelijk met vakantie, in een tenthuisje in Oostvoorne. Mijn vader had werk, daarom kon dat weer. Mijn ouders spraken met andere vakantiegangers over mobilisatie. Overall hingen aanpakbiljetten. De eerste dag van de Algemene Mobilisatie was op 29 augustus 1939. Mijn moeder zei: 'Dan moeten vaders, ooms en broers zich melden om het land te verdedigen tegen de vijand. Dan is het nog geen oorlog, maar het leger moet wel paraat zijn, zeg maar: klaar staan.' Mijn vader hoefde zich niet te melden, andere mannen wel. De meeste gezinnen gingen na die dag naar huis. Het plezier van een vakantie was weg.

Op een ochtend in de lente, op de kalender stond 10 mei 1940, hoorden wij vliegtuigen laag overkomen. Op de radio sprak koningin Wilhelmina, de oma van koningen Beatrix. Ze zei, dat Duitsland ons land was binnengevallen. Er werd gevochten. Omdat mijn vader niet thuis was – hij voer op een boot – gingen we naar een oom en tante. Wij sliepen met heel veel burens in het benedenhuis. Slapen, met je kleren aan!

Wij hoorden het bombardement en toen dat ophield, klommen we het dak op. Wij zagen een enorme vuurzee in het hart van de stad. Mijn tante zei: 'Kijk maar goed, dit moeten jullie nooit vergeten!'

Nederland gaf zich over en de Duitsers werden de baas. De eerste tijd veranderde er weinig. Wij gingen naar school, speelden en hadden plezier. Jopie kreeg een schooltuintje, maar op vrijdag mocht hij er niet naartoe, want dan begon de sabbat – zeg maar: zoals christenen de zondag hebben. Dan ging ik in Jopie's plaats en we deelden de opbrengst.

Het eerste waarmee wij te maken kregen, waren de borden, die je overal tegenkwam: 'Verboden voor Joden' stond erop. Hadden wij er last van? Nee, maar toch: Jopie kon niet mee naar de bioscoop of naar het zwembad.

En toen ... op 1 september 1941 moest Jopie van school af. Dat was wel een klap. Wij vonden het vreselijk. We waren al jaren elke dag samen op school. Ook een Joodse onderwijzer kreeg ontslag.

Gek, overdag zagen we elkaar niet meer. Het plekje van Jopie bleef leeg. Toch hoorde hij in onze klas. Later volgden nog meer verboden. Joden mochten niet in sommige straten komen. Of ze mochten alleen op bepaalde tijden boodschappen doen. Mijn moeder vond het vreselijk, dat een Joods gezin uit huis werd gehaald in de Strijensestraat en dat heel veel mensen, uit nieuwsgierigheid denk ik, stonden te kijken.

Toch bleef ons driemanschap bestaan. Wij bleven bij elkaar thuis komen en bij Jopie speelden we nog steeds toneel op Jetty's kamer. Toen Jopie tegen mijn moeder zei, dat hij voortaan niet meer mocht komen, werd mijn moeder erg kwaad en zei: 'Jopie, je komt al jaren met Piet mee en dat blijf je doen. Zijn ze nou helemaal gek geworden! We zien wel wat er van komt!'

Vanaf 29 april 1942 moesten Joden een ster dragen – een geel lapje met daarop een ster en het woord 'Jood'. Jopie was er zelfs een beetje trots op. Hij kwam die laten zien. 'Kijk, onder mijn jas zit er nog één!'

Steeds meer Joden werden uit huis opgehaald of zich moesten melden. De vader van Jopie zat bij de Joodse Raad – om voor de Duitsers allerlei dingen te doen – en dat betekende, dat zij nog niet weg hoefden. Bij mijn moeder zeurde ik of Jopie niet bij ons kon komen wonen, maar ons huis was te klein.

Toen niet-Joodse meisjes geen dienstbode meer bij Joodse mensen mochten zijn, verdween ook het dienstmeisje bij familie Cohen.

Wij blijven ondanks alle beperkingen gewoon bij Jopie thuiskomen. Vaak speelden wij *Monopoly*. Op een keer speelden wij al zo lang, dat mijn moeder mij kwam halen. Ze was bang, dat er iets gebeurd was. Ik weet nog, dat ik het ergste vond, dat mijn moeder zo bang was ... om mij!

De deportaties bleven doorgaan. Op 22 april 1943 moesten de leden van de Joodse Raad zich melden in Vught. Dat betekende: vader en moeder Cohen, Jopie en Jetty.

Jopie is nog afscheid wezen nemen. Zijn nieuwe winterjas was twee maten te groot. 'Dan kan ik er nog in groeien.' Zij gingen naar Amsterdam. Alles in het huis was opgeschreven, zodat er niets kon verdwijnen. Daarom heb ik helemaal niets wat me aan Jopie doet herinneren. Ja, twee briefkaarten: een uit Apeldoorn en een voor mijn verjaardag.

Ook Willy en ik namen afscheid van Jopie. Hoe doe je dat? We waren er alle drie verlegen mee. En ... we hielden ons groot. Je gaat toch niet huilen in het openbaar. Jopie en zijn ouders liepen de Hillevliet af in de richting van de Groene Hilledijk. Wij stonden te

zwaaien en Jopie draaide zich telkens om, hij wilde terug zwaaien. Jetty was er niet bij. En toen waren zij uit het zicht verdwenen.

Veel later hoorde ik dat zij in Tuindorp ondergedoken hadden gezeten en daar verraden waren. Weet je wat dat opleverde? 7,50 per persoon, in guldens natuurlijk. Weet je hoe zij dat noemden? Koppeld, dus per persoon. Nou, dat betekende dat de verrader voor familie Cohen 22,50 ontving.

Via Westerbork kwamen zij in Auschwitz terecht en daar zijn zij vergast. Jetty heeft de oorlog overleefd. Het driemanschap viel door omstandigheden uit elkaar.

Weet je wat ik hebben zitten denken? Je mag ook zeggen: wat ik heb zitten fantaseren? Hoe zou het geweest zijn, als Jopie was blijven leven? Als wij vrienden hadden kunnen blijven? Ik denk dat Jopie vast een goed zakenman zou zijn geworden. Hij won tenslotte altijd met *Monopoly*. Jammer, jammer genoeg verloor hij het spel tegen de nazi's.

Piet Muizer

‘Jij niet buitenspelen? Dan wij ook niet!’

Ik wil je voorstellen aan Eddie. Voluit heette hij: Eduard Gabriël. Hij werd als jongste zoon van familie Vigevino geboren op 5 maart 1931 in het bovenhuis aan de Nieuwe Kerkstraat 22 b in Hillegersberg.

Het gezin bestond uit vader Joseph, die handelaar in kledingstoffen was, moeder Sophia, een oudere broer, Hans, en een zusje, Annie. In het benedenhuis, op nummer 22a, woonden opa en oma Levij, de ouders van zijn moeder.

Het gezin was Joods. Dat was niets bijzonders. In alle straten woonden wel een of meer Joodse gezinnen. Het was niet belangrijk of iemand Joods was of van een ander geloof. Aan de rechterdeurpost van het huis kon je zien, dat er een Joodse familie woonde. Aan die deurpost, boven de bel, zat een mezoeza. Dat is een klein doosje met daarin een stukje tekst uit de Thora (het heilige boek van de Joden, zoals de Bijbel dat voor christenen is). Als Joodse mensen naar binnen gaan, raken zij dat doosje uit respect even aan.

Eddy's ouders waren goed bevriend met de (niet-Joodse) familie Mostert, die een paar straten verder op woonde. Vlak voor de oorlog verhuisde familie Mostert naar de Ribeslaan, in Schiebroek. De vriendschap bleef, ook tussen de kinderen, die ongeveer even oud waren.

Hoe ging het er vroeger in de straat waar Eddie woonde aan toe?

Er waren wel auto's, maar de straten stonden er niet vol mee. Als je nu gaat kijken in de Nieuwe Kerkstraat, kun je nauwelijks over de stoep lopen of met een auto door de straat rijden. Bijna alle ruimte wordt ingenomen door auto's, die aan beide kanten geparkeerd staan. Het is nu niet leuk om op straat te spelen.

Toen Eddie daar woonde, was dat wel anders. In de straat stonden geen auto's. Oh ja, alleen aan het begin stond er een, een taxi. Je kon er dus heerlijk spelen. 's Avonds na het eten kon je Eddie en zijn vriendjes – Matthijs en Pieter - dan ook op straat vinden: touwtje springend, steltlopend, tollend, knikkerend – en tikkertje rond de zwarte taxi. Natuurlijk haalden zij ook kattenkwaad uit. Een voorbeeld? Twee voordeurknoppen met een touwtje aan elkaar binden en dan belletje trekken.

Zij speelden niet alleen op straat, maar ook binnen, op zolder. Op een keer klom buurjongen Matthijs via het achterbalkon naar de niet goed afgesloten badkamerdeur van Eddie's huis, om bij hem te spelen. Ja, hij had ook via de trap gekund, maar dit was spannender. En er was Niek, de jongste zoon van de familie Mostert, die met Eddie speelde, als de families elkaar opzochten.

Wat je hier over Eddie leest, weten wij van deze drie vriendjes, nu (2012) mannen van 80 jaar en ouder. Alle drie herinneren zij zich Eddie en de gebeurtenissen in de oorlog nog goed, maar ze praten er niet graag over.

Wat waren de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor Eddie?

Toen de oorlog uitbrak, was Eddie Vigevino negen jaar. Voor kinderen veranderde er de eerste tijd niet veel. Je moest gewoon naar school en na schooltijd speelde je op straat.

Later werd dat anders. Steeds meer dingen werden Joden verboden! Zij moesten zich bijvoorbeeld laten registreren. Had je dat gedaan, dan moest je een gele ster op je kleding dragen. Zijn vrienden hadden niet in de gaten gehad, dat Eddie een Joodse jongen was, totdat ook hij zo'n gele ster dragen moest.

Al die maatregelen maakten mensen bang. Op een nacht verdwenen Eddie's opa en oma. Niemand in de straat wist waarheen. Nooit heeft Eddie daarover iets gezegd, ook niet tegen zijn vriendjes.

In het tweede jaar van de oorlog kregen Joodse mensen te maken met de avondklok. Dat betekende, dat zij na acht uur 's avonds niet meer op straat mochten zijn. Dus: Eddie kon na het eten niet nog even met de buurjongens op straat spelen. Die reageerden als echte vrienden: 'Jij niet meer buitenspelen? Dan wij ook niet!'

Joodse mensen mochten steeds minder. Zij mochten bijvoorbeeld niet meer naar de bioscoop, niet meer spelen in het park, niet meer naar de bibliotheek, niet meer naar het zwembad (zoals het Zwarte Plasje). Zij werden ook bang, omdat zij hoorden dat Joden naar Duitsland zouden worden gestuurd. Op 1 augustus 1942 besluiten vader en moeder Vigevino met de kinderen naar een vriend van vader in Brabant te vluchten. Een klasgenoot, Jaap, herinnert zich, dat Eddie op een ochtend niet meer in de klas verscheen. Wat was er aan de hand? Het hoofd van de school kwam vertellen, dat Eddie 'op vakantie' was. Later begreep Jaap wat er in werkelijkheid gebeurd was.

Familie Vigevino heeft acht maanden in Ginneken ondergedoken gezeten. Het is niet makkelijk om 5 personen te verstoppen. Zij moeten tenslotte allemaal eten en ... onderduikers moeten altijd enorm uitkijken: overal zijn verraders. Echt veilig was de familie er eigenlijk niet. Op 9 april 1943 komen zij terug naar Rotterdam. Net op tijd, want een dag later wordt de vriend van vader in Ginniken opgepakt. Gelukkig voor hem was de onderduikfamilie net vertrokken.

Maar waar moet de familie naar toe? Naar het huis in de Nieuwe Kerkstraat kan niet. De familie Mostert in de Ribeslaan laat moeder en kinderen op de zolder onderduiken. Vader heeft een ander adres. Maar: altijd is er die angst, de spanning over hoe het allemaal gaan zal, of er wel genoeg te eten is, of het onderduiken niet wordt ontdekt en of de politie zal komen om de familie op te pakken. De kinderen konden niet meer met hun vriendjes spelen, moeder wist niet waar vader was en kon niet even een praatje maken. Eigenlijk moesten de kinderen en moeder op die zolder de hele dag muisstil zijn. Dat is moeilijk, want zij vervelen zich geweldig. Alleen al door hun aanwezigheid brachten zij het gezin bij wie ze onderdoken in gevaar.

Uiteindelijk besluit moeder om zich met de kinderen aan te geven op het politiebureau aan de Ringdijk (waarin nu de muziekschool zit). Vader doet dat enkele dagen later. Daarna volgen de gebeurtenissen zich snel na elkaar op.

Zij worden met zijn vijven naar Loods 24 gebracht. Vervolgens gaan zij met een trein naar kamp Westerbork, waar ze in barak 65 worden ondergebracht. Dit weten wij zo precies, omdat Hans, Eddie's broer, op 19 april 1943 nog een kaart uit het kamp naar zijn

vriend Rien Mostert stuurde. Hij schrijft, dat hij goed is aangekomen en vraagt of Rien wat extra voedsel naar hen op wil sturen.

Misschien heeft Rien dat ook wel gedaan, maar dan is het niet op tijd aangekomen. Op 27 april is de hele familie al op transport gesteld in een veewagon naar het concentratiekamp Sobibor. Daar zijn zij alle vijf direct na aankomst op 30 april 1943 vergast.

Hoe is en wordt Eddie herdacht?

Alle Joden die zijn vermoord in concentratiekampen, staan op lijsten. Maar er was tot 2012 voor hen geen graf of gedenkteken. Wie moet dat trouwens regelen, als de hele familie tegelijk is vermoord? Pieter, het vroegere vriendje van Eddie, heeft voor het huis van de familie Vigevino een struikelsteentje aangevraagd. Voor het huis in de Nieuwe Kerkstraat liggen sinds september 2012 vijf steentjes, voor elk familielid één met de naam erop. Er liggen geen steentjes voor opa en oma Levij, omdat niet bekend is, of zij in een concentratiekamp vermoord zijn.

De vraag is of er nog andere familie over is. Matthijs, de vroegere buurjongen, denkt van wel. Na de bevrijding is er een vrouw in militaire kleding in een legertruck langs gekomen die wilde weten of de familie Vigevino de oorlog had overleefd. Die vrouw zei, dat ze de jongste zus van mijnheer Vigevino was, een tante van Eddie dus. Zij wilde weten of de familie de oorlog had overleefd. Matthijs heeft haar enkele herinneringen die hij in hun huis gevonden had, zoals foto's, meegegeven. Ze zei, dat ze nog van zich zou laten horen, maar dat is nooit gebeurd.

Gelukkig is er nu ook het Joods Kindermonument, waarop Eddie's naam een plekje heeft gekregen.

Tineke van Oosten

N.B.1

Hier zou het verhaal van Marianne Reens, 'Een schoolfoto met een verhaal', verteld kunnen worden.

N.B.2

Er staat op de stenen 'Vigeveno', omdat zij zo in het gemeenteregister stonden. Hier wordt de schrijfwijze 'Vigevino' aangehouden, omdat zij onder die naam op het *Joods Monument* en in *Kaddisj* vermeld staan.

Sally uit de Schepenstraat

Over de schouders van de achter het gordijn weggedoken buurmeisjes, Ans en Henny, zien wij vanaf boven wat zich beneden op straat afspeelt. De blijdschap bij de jongen van 5 die danst, omdat hij met de vrachtwagen mee mag. Hij zwaait van hartelust naar de omstanders. Eerst haalt de enthousiaste reactie van Sally nog een glimlach tevoorschijn, maar die wordt al snel van het gezicht geveegd.

Wat een diepe indruk achterlaat, is dat Ans en Henny voor het eerst hun moeder en een tante zien huilen. Voor vertedering is geen plaats. Het gebeuren laat de ogen van andere omstanders niet zonder tranen. Zij hebben de brief met de oproep gelezen. Nu is het moment dat ook dit Joodse gezin zich melden moet. In de brief zegt een zin iets als werken in het oosten.

De koffers met hun naam in kalkletters stonden klaar onder de kapstok, hadden zij gezien. Ze hadden er met elkaar over gesproken, over nagedacht, misschien wel vooral er over gezwegen.

Wat begonnen was met de verschijning van de ster op hun kleding, krijgt dit vervolg. Zij worden opgehaald, afgevoerd, uit hun midden weg genomen, ze gaan op transport. Zij hadden van Westerbork vernomen.

Als het verhaal kantelt van de blijde kleine jongen, Sally de Vries, naar zich realiseren wat het gebeurt, gaat er iets van binnen schrijnen, trekt er pijn in je op alsof er in je gesneden wordt. Het slaat in je gezicht.

Salomon Azor de Vries, 5 jaar woonde in de Schepenstraat 95c. Hij was op 9 oktober 1937 in Rotterdam geboren. Met het zogenoemde 'kindertransport' uit Vught is Sally via Westerbork naar Sobibor op transport gesteld en daar op 11 juni 1943 met zijn moeder vergast. In de trein zaten 3017 gedeporteerden, van wie 1145 kinderen.

Ook in de vrachtwagen zaten Hartog Berkelouw - Schepenstraat 83a, die 11 jaar oud was en op 14 januari 1943 in Auschwitz vergast werd, en: buurmeisje Regina Bekka Klara van Zuiden - Schepenstraat 97c. Zij werd op 10 september in Auschwitz vergast.

Op Schepenstraat 97b waren Ans (13 jaar) en Henny van Bregt (11 jaar) samen met hun ouders en broers Kees en Flip de bovenburen van familie Van Zuiden. Op sjabbat deden hun moeder en/of één van de dochters de lampen aan. Ans heeft toen *'haar eerste matses ooit gegeten.'*

Een koffertje onder de kapstok

Sally de Vries

onder de kapstok
staat een koffertje
er zitten kleren in
we gaan op reis
naar Drenthe zegt papa
mama noemt
wie er al naartoe
zijn gegaan

nee, mijn knuffel niet
die heb ik nodig

voor de spiegel in de gang
doe ik mijn hand
voor mijn ster
zo ben ik net
de buurjongen
die heeft er geen

onder de kapstok
staat een koffertje
je ziet wel
wanneer we gaan
mag ik thuisblijven?
ze kijken me aan
ik zie het koffertje
telkens staan
mijn naam is er door papa
op geschreven

Onbetaalbaar

De zwarte portemonnee die mij aangereikt was, vertelt een deel van het verhaal. In de voering huisde nog een muntje van ½ cent en een afgebroken sierspeldje met de uitgezaagde beeltenis van koningin Wilhelmina, in het gezelschap van een textielbonnetje.

Maar wat er in zit, is veel waardevoller dan geld. De inhoud bestaat uit foto's en brieven – zowel met pen als met potlood geschreven; de tekst van een bruiloftslied – nee, ik weet niet wie bruid en bruidegom waren; uit identiteitspapieren en een kwitantie van het Israëlitisch Begraafgenootschap, waarop staat dat Mej. Van Dam haar contributie over het 2^e kwartaal 1941 voldaan heeft. Ondertekend door S. Weijl, penningmeester.

Deze Sara Van Dam heeft door bemiddeling van de Joodse Raad de portemonnee doen toekomen aan mevrouw Vis-Hoogeweyj. Van het Emigratiebureau Westerbork is er een briefje aangaande Sara van Dam. De tekst luidt: *'Wij ontvingen van het Bureau gevonden Voorwerpen der O.D. bijgaande tasch met inhoud (zonder contanten) en verzoeken U beleefd deze aan het correspondentie-adres Vis, Vijverhofstraat 57, Rotterdam te willen uitreiken.'*

De spullen moesten bewaard worden. Met de vanzelfsprekendheid dat die ooit weer opgehaald zouden worden. Via een kleinzoon is *'de tasch'* in bezit van mevrouw Vaatstra-Vis gekomen. Ten slotte is er de kleindochter, die deze aan het bestuur van het Joods Kindermonument afstond.

Er zit in de zwarte portemonnee ook iets in wat alles benoemt, een naam geeft en een adres: het visitekaartje van iemand die rond de jaren '40 van de vorige eeuw *galanterieën, garen en band* verkocht: E. Veldman, wonend in de Vijverhofstraat 55, Rotterdam. Hij was telefonisch bereikbaar.

Op de website van het Joods Monument worden deze gegevens nader ingevuld. Vijverhofstraat 55a werd bewoond door Elias Veldman, zijn vrouw Henriëtte Veldman-Zwanenburg, die Jet genoemd werd, en hun dochter Alida Jeanne Veldman, roepnaam Lyda.

De foto's geven hun een gezicht.

Deze foto doet vermoeden, dat die gemaakt is tijdens een buitenlandse vakantie reis. In de zwarte portemonnee zit ook een ansichtkaart uit Wiesbaden. Zo'n gedrukte kleurlithografie van het eerste uur, waarvan je denkt dat die wel met de hand ingekleurd is. Ook foto's van Lyda op de arm van haar moeder.

Wij lezen niets over de lagere school die zij bezocht of over vriendinnen. Speelde zij graag buiten? En: hebben zij tijdens het bombardement van 14 mei 1940 geschild onder de spoorbogen van de Hofpleinlijn?

De website van het Joods Monument meldt trouwens dat er nog iemand woonde: mevrouw Sara van Dam. Op haar bewijs van Nederlanderschap zit een foto. Uit het schrijven bij al die foto's en briefjes blijkt, dat bij de inhoud gaat om persoonlijke herinneringen van 'tante Saar'.

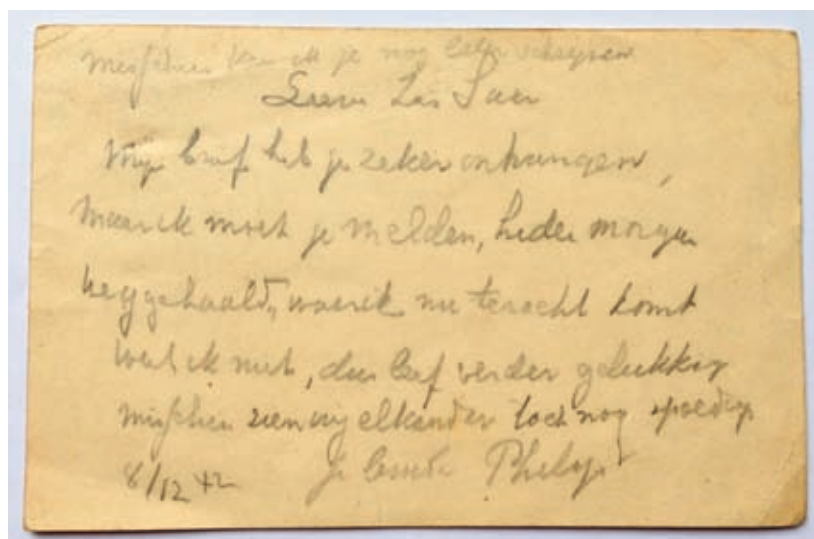
De belangrijkste bron van informatie voor dit verhaal is een bijgesloten schrijven van degene, die verslag doet hoe de portemonnee in haar bezit gekomen is en welke weg die deze aflegde. Er staat ook informatie in over familieleden. Zo wordt Philip genoemd, Sara's broer, en worden anderen genoemd.

Philip, op dat moment woonachtig in Amsterdam, schrijft een brief gedateerd 28 mei 1931. Hij feliciteert zijn zus met haar verjaardag. *'Nu ik hoop dat je zal worden 100 en 5.'*

Dan halen de maatregelen van de bezetter hun leven in. Uit Den Haag, waar Philip met vrouw en kind woont, wenst hij zijn zus op 28 december 1941 nog *'een voorspoedig 1942'*. In het briefje van 27 oktober 1942

vraagt hij: *'Wel heb je al iets vernomen van Elie, Jet, Lyda; Laat mij het dan weten, ben zeer benieuwd, dus laat Veldman mij daarmee op de hoogte houden.'*

De briefkaart van 8 december 1942 meldt dat wat door de bezetter besloten was heeft plaatsgevonden. Hij verblijft op de Paviljoensgracht en zal de volgende morgen om 06.00 uur naar Westerbork vertrekken.

Aan Sara schrijft hij: *'Mijn brief heb je zeker ontvangen, maar moet je melden, heden morgen weggehaald, waar ik terecht kom weet ik niet, dus leef verder gelukkig. Misschien zien wij elkander toch nog spoedig.'* Hij ondertekent met *'Je broeder Philip.'* Boven aan de kaart voegt hij nog toe: *'Misschien kan ik je nog later schrijven.'*

Sara woont dan niet meer in de Vijverhofstraat, maar in het Israëlitisch Oudeliengesticht aan Claes de Vrieselaan 70 waar ook de vader van Henriëtte Veldman-Zwanenburg, dus de grootvader van Lyda, verbleef.

Sara is van daaruit op 26 februari 1943 weggevoerd naar Westerbork en enkele dagen later toegevoegd op de transportlijst van 2 maart naar Sobibor.

Onvermijdelijk, onafwendbaar is het slot van dit artikel. Ik heb slechts met klein penseel

wat grove streken op het doek van hun leven kunnen zetten. En toch is het al zoveel meer dan bij heel veel anderen. Van hen weten wij niet meer dan naam, geboorte- en sterfdatum en plaats van overlijden. Hun namen moeten genoemd blijven worden - tegen het vergeten in.

Van de familie Veldman en Sara van Dam weten wij nu meer. Zij staan voor ons, kijken ons aan. Namen hebben een gezicht gekregen. Wij zetten hen in het licht van herinnering.

Zij waren bewoners van de havenstad, die er hun leven hadden, werk verrichtten en er familie hadden, en die meer of minder betrokken waren bij de gemeenschap waar zij deel van uit maakten.

Apart gezet, gebrandmerkt en afgevoerd transporteerden treinen hen als vee naar het oosten, naar plaatsen die onuitwisbaar het geweten van de mensheid schroeien: Auschwitz, Sobibor.

Elias wordt vergast op 30 september 1942. Bij Jet en Lyda staat als datum van overlijden 5 augustus 1942. Bij alle drie is Auschwitz de plaats waar het onherroepelijke plaatsvindt. De naam van Lyda staat – met de aanduiding 8 jaar - op het Joods Kindermonument in Rotterdam.

Ook bij Philip staat deze Poolse stad. Het Joods monument vermeldt als sterfdatum 15 december 1942. Sara wordt op 5 maart 1943 in Sobibor vermoord.

‘Meer dan 6300 Rotterdamse Joden keerden nooit meer terug. Zij werden vermoord, samen met miljoenen anderen’, schrijft Van der Pauw in *‘Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog.’*

Wij houden hier 4 namen omhoog: Elias Veldman, Henriëtte Veldman-Zwanenburg, Alida Jeanne Veldman en Sara van Dam.

De door een Rotterdamse familie gekoesterde portemonnee heeft tot op de dag van vandaag Sara’s herinneringen bewaard. Opdat zij niet vergeten worden!

Andries van der Wal en Dick van der Zee

Ineens speelde Ido niet meer met ons mee

‘Ido!’ De bal wordt tegen de muur gegooid en iedereen rent hard weg om zo ver mogelijk uit de buurt van de bal te komen. Ido is hem en moet de bal nu in handen zien te krijgen. Iedereen stopt pas met weglopen, als hij ‘Stop!’ roept. Dan staat iedereen stil en kijkt waar Ido staat en of de bal op hem gericht wordt. ‘Dat spel,’ vertelt Pol Decae, in die tijd een van de vriendjes van Ido, ‘was een van de vele spelletjes die wij deden.’

Hij legt een foto op tafel. Ik zie kinderen, die gefotografeerd waren door een straatfotograaf. ‘Dat is Ido. Ik ben dat jongetje met de schep en dit zijn mijn zusjes. Mijn zus denkt dat de foto in het voorjaar van 1942 gemaakt is. Dat laat wel zien, hoezeer de familie Lezer en andere Joden bijna uitgewist is.’

Isedoor Lezer werd op 5 januari 1936 in Rotterdam geboren. Hij was enig kind en zijn roepnaam was dus Ido Pol (1934) kwam een keer thuis en zei tegen zijn moeder: ‘Ido eet zes boterhammen, omdat hij zes jaar oud is. Dan moet ik er zeven eten, want ik ben zeven.’

Op de foto staan 13 kinderen uit de Bilderdijkstraat in Spangen, die bijna allemaal naar de fotograaf lachen. Die roept toch altijd voor hij het knopje indrukt, dat je dat doen moet. In de straat kon je heerlijk spelen, want er stonden geen auto’s in. Nee, er was er eentje, van groothandel Vreugendhil, maar die stond meestal binnen. Voor de oorlog, als in het Sparta-stadion een internationale wedstrijd was, werd de Bilderdijkstraat even een druk bezocht parkeerterrein.

In de straat hadden jaren lang nogal wat huizen het bordje ‘Te huur’ in het raam staan, maar na het bombardement van 14 mei verdwenen die snel en kwamen er uitgebombardeerde mensen wonen. Zo kwam Ido bij ons in de straat. Zijn vader had een lamsslagerij in de Kipstraat gehad. Ik heb daar ook een foto van.’

Pol opent een boek open met foto’s van straten in het toen nog niet weggevaagde centrum. ‘Kijk, daar zie je de winkel! Boven de deur hangt een koeienkop, wat dat te maken heeft met de lamsslagerij weet ik niet.’

Op Bilderdijkstraat 22b vestigde Ido’s vader de lamsslagerij. Op de winkelruit stond het oude adres van de zaak in het centrum ‘v/h Kipstraat ...’ Voorheen zat die winkel tegenover de zaak waar mijn vader werkte.’

‘Nee, hij zat niet bij mij op school. Ik denk dat Ido op de Joodse school aan de Molenwaterweg gezeten heeft. Op een gegeven moment moest hij als Joodse jongen een ster dragen. Eigenlijk vonden wij dat heel interessant, maar waarom dat was ontging ons volkomen. Ik liep een keer met hem in de buurt, toen wij bij de galerijwoningen aan de Justus van Effenstraat kwamen. Bij de trappenhuisen was een papier aangeplakt met de tekst ‘Voor Joden verboden.’ Geen nood, Ido sloeg de ‘besterde’ kant van zijn jasje naar binnen en wij wandelen naar boven.

Aan het einde van de Bilderdijkstraat stond een school en daarin waren Duitse militairen gelegerd. Die marcheerden regelmatig door de straat en zongen luidkeels hun liederen. Eén lied kan ik me goed herinneren: ‘Und wir fahren gegen England’. Dat probeerden wij dan ook te zingen, althans iets wat er enigszins op leek. Op een keer passeerde een

soldaat ons en ik herinner me dat hij naar de ster op Ido's jas keek. Het bleef bij kijken, want hij reageerde verder niet.

Op een dag was het gezin Lezer plotseling weg. De lamsslagerij was verlaten. Niemand had hen zien oppakken of wegvoeren. Ineens waren zij er niet meer en speelde Ido niet meer met ons mee. Wij wisten niets. De radio verspreidde gecensureerd nieuws met veel nadruk op Duitse militaire successen, maar over het oppakken en wegvoeren van joodse burgers hoorden wij niets. Niemand vond het nieuws betrouwbaar.

Mijn vader is in 1944 bij de grote razzia opgepakt en naar Duitsland gevoerd. Hij zag daar mensen in kippenhokken, die onvoldoende tegen de kou gekleed waren. Het bleken Griekse partizanen te zijn. Duitsland zal vol kampen: vol opgepakte arbeidskrachten (zoals de Rotterdammers van de grote razzia), strafkampen voor deze mensen als ze iets uithaalden, kampen voor krijgsgevangenen en concentratiekampen, met als ergste nachtmerrie vernietigingskampen als Auschwitz. Maar de meeste Nederlanders hadden geen idee van al die soorten kampen en wisten alleen dat het heel erg was, als je daar terecht kwam.

Het schoolhoofd, zelf lid van het verzet, was evenwel stellig. Hij noemde met name gaskamers. In die tijd beschikten de Rotterdammers niet over telefoon, elektriciteit en krant. Zij waren voor het nieuws aangewezen op de ondergrondse pers. Het gonsde van allerlei geruchten en je moest zelf maar bepalen wat je geloofde.'

Na de oorlog bleek wat die vriend vertelde maar al te waar. Ook Ido en zijn ouders waren vergast. Zijn moeder [Sophie Kloots, Rotterdam 15 maart 1910] en zijn vader [Mozes Andries Lezer, Assen 17 december 1904] werden op 30 april 1943 in Auschwitz vermoord. Isedoor Lezer, Ido dus, werd in Sobibor op 21 mei 1943 vergast. Hij was 7 jaar.

'Ik ben hem nooit vergeten. Gelukkig heb ik die foto van hem. Dat bewijst dat hij als Rotterdamse jongen wel degelijk in deze stad heeft gewoond. Het Joods Kindermonument houdt zijn naam in ons midden vast.'

Andries van der Wal

De zwerftocht van een foto

Op 30 juli 1942 vertrok de eerste trein van Loods 24 in Rotterdam naar Westerbork. In die trein zat ook het gezin Van Been, vader, moeder en 4 kinderen, die tot die tijd woonden op de Bergselaan 354c.

Betsy Katan, een vroeger buurmeisje en speelkameraadje van de dochtertjes Van Been vertelde dat ze met elkaar op straat speelden voor de flat aan de Bergselaan; de broers ‘voetbalden’ met de andere jongens uit de buurt op het Van Manenland, vlak tegenover het overdekte zwembad, een landje waar je heel leuk kon graven, picknicken, enz. Na de oorlog zijn er op dat stukje land flats gebouwd. In het huis op de Bergselaan kwamen andere mensen wonen. Het gezin Van Been was vermoord in Auschwitz.

Een map met herinneringen

Een paar jaar geleden kreeg ik een stofmap met een heel bijzondere en ontroerende inhoud: een foto van Levie (Louis) van Been en zijn gezin uit Rotterdam, krantenknipsels, brieven van het Rode Kruis en wat aantekeningen.

De map was eigendom geweest van Mevr. M.C.J. Smeenk- Slingerland uit Hellevoetsluis, geboren op 22 juni 1914 in Rotterdam. Haar vader had een vogel- en zaadwinkel in de Vijverhofstraat. Uit de map leren wij haar kennen als een vrouw die veel van het gezin Van Been heeft gehouden en door haar krijgen de namen een gezicht.

In een krantenknipsel van het Rotterdams Nieuwsblad van 6 augustus 1988 schrijft zij, naar aanleiding van een schoolfoto, haar herinneringen aan de familie waar zij als 14-jarig meisje voor de baby Appie mocht zorgen. Zij schrijft over haar verdriet dat het gezin in juli 1942 werd gedeporteerd. *‘Nooit heb ik nog van iemand uit deze grote familie iets vernomen. Misschien is er iemand die deze mensen nog kan herinneren. Ik ben 74 en na mij is er misschien niemand meer over die de familie Been nog gekend heeft.’*

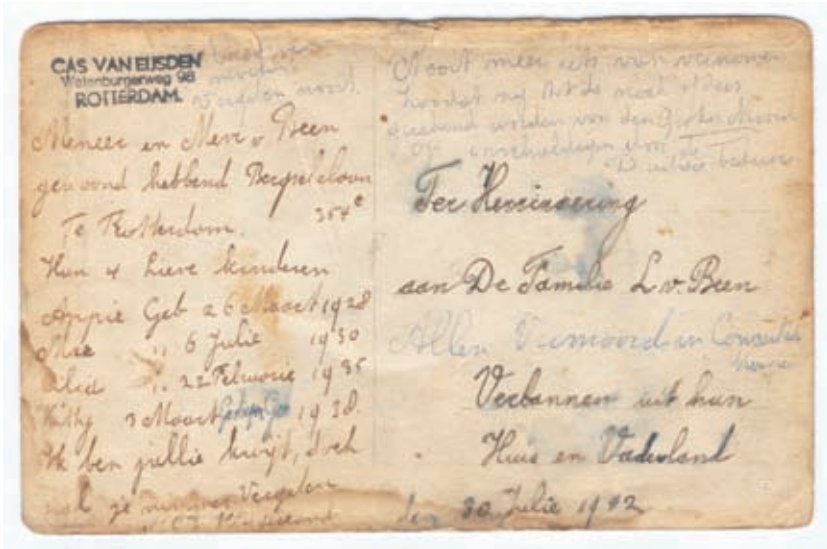
Twee jaar later reageert zij in dezelfde krant op een foto van de Zomerhofstraat, dat *‘Appie zo dol was op rumbonen. Als ze voorbij de winkel van Jamin, op de hoek van de Zomerhofstraat, liepen, riep hij altijd: ‘Ale rumbonen’.*

De foto

Ook toen Maria Slingerland een andere betrekking kreeg, bleef het contact met de familie bestaan. In 1942 werd een officiële foto van het gezin gemaakt. Deze werd door Maria gekoesterd. Ze schreef hem, afwisselend met pen en potlood, aan de voor- en achterkant vol:

*Onder de foto staat: Verloren maar nooit vergeten
Aan de zijkant: Zij zijn door de vijand vermoord, alleen omdat zij Joden waren, Juli 1942*

Aan de achterzijde: Ter Herinnering aan de familie L.v. Been Allen Vermoord in Concentratiekampen.

Verbannen uit hun Huis en Vaderland den 30 Juli 1942.

Nooit meer iets van vernomen, zodat zij tot de slachtoffers gerekend worden van de Grote Moord op onschuldigen door de Duitsers bedreven.

Meneer en Mevr v Been gewoonde hebbend Bergschelaan

354c Te Rotterdam. Hun 4 Lieve kinderen: Appie geb. 26 Maart 1928, Max geb. 6 juli 1930, Cilia 22 februari 1935, Kitty 3 Maart 1938. Ik ben jullie kwijt, doch zal je nimmer vergeten, MCJ Slingerland

Na de bevrijding wachtte zij tevergeefs op hun terugkeer. Ze ging informeren en schreef in mei 1946 brieven aan het Rode Kruis. Eind september kwam het verdrietige antwoord, dat over het gezin nog niets bekend was. Er werd niets meer over de familie vernomen en Maria wist wat dat betekende.

Pas in 1972 kreeg ze definitief te horen dat de familie op 3 augustus 1942 vanuit Westerbork was gedeporteerd naar Auschwitz.

Op de enveloppe schreef ze: Nooit weggooien Herinnering Familie L v Been Vergast te Auschwitz, Nooit vergeten, Je Moeder MCJ Smeenk Slingerland

Alle papieren werden bewaard in de map, ook het briefje dat ze op zaterdag

13 maart 1971 aan haar zoon had geschreven:

Gerry, Als ik er niet meer zal zijn en je mijn rommel, enz. opruimt, gooi dit dan nooit weg. Nooit mag dat vergeten worden wat deze mensen is aangedaan. Je Moeder MCJ Smeenk-Slingerland

Haar leven lang heeft Maria het verdriet over de familie Van Been met zich meedragen.

De foto en map vinden hun bestemming

Na haar overlijden in 1997 vond haar zoon deze map tussen haar spulletjes, begreep de waarde daarvan en bracht hem bij Ds. Willem Douwes, predikant van de Hervormde Gemeente van Hellevoetsluis. Dat was een goede beslissing.

De dominee was zuinig op de map, die mee verhuisde toen hij een beroep kreeg naar de kerk van Denderleeuw in België. Enkele jaren geleden bracht hij de map bij mij om er een goede bestemming voor te zoeken. Na overleg met stamboomonderzoekers Reinier

en Dirkje Bobbe kwam de map uiteindelijk in het Herinneringscentrum Kamp Westerbork terecht. Een afdruk van de foto werd op de website van het Joods Monument geplaatst, bij het gezin Levie van Been.

Uit de stamboom van de familie Been, samengesteld door Reinier en Dirkje Bobbe, blijkt dat deze familie vele generaties in Rotterdam heeft gewoond.

De zorg van Maria Smeenk-Slingerland voor de map met herinneringen is nu overgenomen door anderen. Haar naam wordt bewaard bij de familie die voor haar zoveel betekende, waar zij zoveel van hield en die ze nooit is vergeten.

Riet de Leeuw van Weenen-van der Hoek

Vergeten hen niet!

Op de website Joods monument vinden wij de volgende gegevens.

Op de Bergselaan 354c in Rotterdam woonden in de oorlog:

Kitty van Been

Rotterdam, 3 maart 1938

Auschwitz, 5 augustus 1942

Zij is vermeld op het Joods Kindermonument

Cili van Been

Rotterdam, 22 februari 1935

Auschwitz, 5 augustus 1942

Zij staat ook op het Joods Kindermonument

Max van Been

Rotterdam, 6 juli 1930

Auschwitz, 5 augustus 1942

Ook Max is vermeld op het Joods Kindermonument.

Abraham van Been

Rotterdam, 26 maart 1928

Auschwitz, 5 augustus 1942

Als 14-jarige staat zijn naam niet op het monument.

Esther van Been-van den Berg

Rotterdam, 15 april 1904

Auschwitz, 5 augustus 1942

Moeder van Kitty, Cili, Max en Abraham

Levie van Been

Rotterdam, 22 april 1901

Auschwitz, 30 september 1942

Vader van Kitty, Cili, Max en Abraham

Stolpersteine op de Schieweg

Bij de portiekwoning aan Schieweg 85b worden *Stolpersteine* gelegd voor de ouders van Ellen van der Spiegel Cohen. Salomon Cohen en Bertha Hartog werden via Westerbork, waar zij ondergebracht waren in barak 57, naar het vernietigingskamp Sobibor gedeporteerd en daar op 23 april 1943 vermoord. Hun dochter Elsje, haar onderduikouders hebben dat in Ellen veranderd, was hun eerste en enige baby.

Op de treden van de trap staan foto's: vakantiebeelden van gelukkige dagen aan zee; een plechtige trouwfoto waarin liefde de zwart-witte ernst kleur geeft; een foto van haar moeder met het kleine meisje van drie maanden in haar armen. Je kijkt omhoog en beseft dat zij haar en de kinderwagen de trappen op en af hebben gesjouwd.

Uit liefde voor hun meisje besluiten de vader en moeder haar te laten onderduiken. Daar zorgt Bep Liesveld voor. Zij maakt deel uit van de Rotterdamse studentenverzetsgroep van Simon Luytse. Meerdere malen heeft zij tevergeefs geprobeerd hen over te halen om ook onder te duiken.

Bep legt Elsje voor de deur van het kinderloze echtpaar Van der Spiegel. De onderduikvader is docent aan het gymnasium. Zij noemen Elsje Ellen. De kleertjes die zij toen droeg, heeft zij nog altijd. Ze doen haar terugdenken aan de moeder die haar vol liefde vast gehouden had en uit handen geven moest.

De Stolpersteine maken deel uit van het trottoir voor het huis en als de voorbijgangers een blik naar boven werpen, zet hen dat hopelijk aan het denken. Daar woonden zij dus.

Ellen van der Spiegel Cohen noemt zij zich. Na de oorlog belt een postbode aan met een pakje voor Elsje Cohen. Ellen zegt dat die hier niet woont. Haar onderduikmoeder neemt het pakje wel aan. Binnen bij de kerstboom vertelt zij Ellen dat haar achternaam eigenlijk Cohen is. Zij zijn niet haar echte ouders.

Het pakje komt van Le-Ezrath-Ha-Jeled, de joodse vereniging voor kinderbescherming, die vanwege Chanoeka een pakje stuurt. Ineens wordt er een joods licht aangestoken in Ellens leven.

De dochter spreekt woorden van herinnering aan de man en vrouw die haar ouders waren. Zij noemt hun namen, vertelt wat anderen haar van hen vertelden - context die familie had kunnen zijn, als niet bijna allen in veewagens waren afgevoerd en omgebracht.

De ouders moeten zich schuil houden. Het mag niet, maar toch willen zij even samen op straat om buitenlucht in te ademen, de hemel te zien en zon op hun gezicht te voelen. Op een keer, in de buurt lopend, ziet de moeder de kinderwagen met haar kind. Alles zet haar aan om er naartoe te rennen. Uit liefde voor Elsje houdt zij afstand.

Dat kun je niet schrijnend noemen. Dan duid je op pijn erna. Dit is verscheurend. Dit stamp op een hart dat omarmen wil, omhelzen, koesteren. Dit snijdt los wat niet bedoeld is om ooit los te maken. Dat liefde zoveel pijn kan doen!

Hoe zijn die twee naar huis gegaan? Hoe vaak hebben zij omgekeken? Hebben zij door hun tranen wel iets kunnen zien?

Op een trede van het portiek staan foto's - op een ervan houdt een moeder haar kind in de armen, dicht bij haar hart! Voor de trede staat haar dochter, op hoge leeftijd. Zij heeft geen persoonlijke herinneringen aan haar ouders, maar hun namen staan op straat - voor een ieder, die hier passeert. Sal Cohen werkte op kantoor, was er afdelingschef. Bep Hartog werkte als kinderverzorgster in een kinderkolonie in Etten-Leur. De Sperre, een vrijstelling voor deportatie, heeft hen er niet voor kunnen behoeden. Sal en Bertha zijn vermoord in Sobibor, de vier grootouders in Auschwitz.

Wat Ellen van haar ouders weet – vrolijke, gelukkige, jonge mensen – hoorde zij een zus van haar moeder, die de Shoah overleefde. Dat geluk, die levenslust blijkt uit de foto's op de trap.

Na de oorlog groeide Ellen op in twee werelden. Zij ging naar joodse les én naar zondagsschool. Ze paste zich aan om niet op te vallen. Over wat er gebeurd was, werd niet gesproken. Vanaf nu spreken de Stolpersteine en bewaren de naam van een joods echtpaar, dat hun dochter twee keer het leven schonk.

Andries van der Wal

Literatuur

Gegevens ontleend aan de toespraak bij de plaatsing van Stolpersteine, en aan: *'Op zoek naar Robert van Voren, een biografische schets van S.K. Luitse 1917-1945'* door Robert van Voren. Uitg.Kok-Kampen, 1987.

Miepje, een Rotterdams verhaal

Gisteravond stond er een over lijdensadvertentie in de krant: Overleden Flip Koopman in de leeftijd van 78 jaar. Hij was een goed mens.

Direct onder de annonce stond er nog een, namens de heer en mevrouw Harmsen-Bromet.

Toen wist ik weer wie Flip Koopman was. Inderdaad een goeie vent. We waren burens en woonden op de Gordelweg, een fijne buurt met een prachtig uitzicht op de groene weilanden aan de andere kant van het water. Het was oorlog en zoals bijna alle burens hadden ook wij weinig eten. Ook de familie Koopman probeerde aan voedsel te komen.

Flip was altijd bezig geweest met huisdieren, katten, honden en konijnen. Door gebrek aan voedsel waren al deze dieren weggedaan. Op één konijn na. Miepje, heette dat konijn, een tam konijn. Zij zat niet altijd in een hokje, maar rende door de kamers en zat vaak bij Flip op schoot.

Het eten voor Miepje haalde Koopman van de weilanden. Je zag hem dan ook minstens drie keer in de week het witte bruggetje oversteken, waarna hij verdween achter een bouwvallig schuurtje. Daar haalde hij de jutezak van zijn schouder en riep dan: 'Loop maar lekker rond, Miepje.' En ik veronderstelde dan dat Miepje heerlijk rondartelde en genoot van het buiten zijn.

Na een half uur keerde buurman Koopman terug, opnieuw met de grote jutezak over de schouder. Want daarin zat Miepje. Week in week uit zagen we dit leuke tafereeltje van die grote kerel, die met zijn konijn naar buiten ging en na een poosje weer terug kwam.

Nieuwsgierig als ik was, ging ik op een dag mijn buurman achterna, om te zien hoe hij Miepje weer in de jutezak kreeg. Toen ik achter het schuurtje kwam, schrok ik, maar Koopman nog meer, want Miepje was geen konijntje maar een kind, van zo'n jaar of drie. Koopman riep me bij hem en smeekte mij, niemand iets van mijn ontdekking te vertellen. Miepje was een onderduikertje. Een kind, dat als alle andere kinderen, behoefte had om af en toe even te kunnen rennen. Daarom deed Koopman maar alsof hij met zijn konijn naar buiten ging ...

Miepje heeft de oorlog overleefd. Dankzij Flip Koopman. Het konijn haalde het dus niet ...

Eigenlijk had de advertentie anders moeten luiden: Dag, Flip, bedankt en het gras is nog steeds groen ...

Joop van Vlies

Dit cursiefje verscheen in 1988 in het Rotterdams Nieuwsblad en is gebaseerd op een waar gebeurd verhaal. Ter wille van de anonimiteit van de betrokkenen werden namen van personen en straten veranderd en de identiteit van de verteller (anders dan de schrijver).

De lege tribunes bij Sparta

Of: hoe zag Sallie Jacobs er toch ook weer uit?

Zondagavond, Studio sport, waarin een verslag van de voetbalwedstrijd Sparta – AZ'67. Een spannende wedstrijd met veel doelpunten en veel missers, roept de verslaggever.

Plotseling een aanval op het doel van Sparta, die wordt afgeslagen. De bal wordt met een harde trap weggeschoot. De T.V.camera volgt de omhooggaande bal nauwkeurig. Zwenkt langs de lege tribunes, laat in een flits de woonhuizen zien tegenover het Spartakasteel.

En toen wist ik het wel weer, dat zou opnieuw een slapeloze nacht worden met veel narigheid en ellende.

Want Sparta was vroeger zijn favoriete club en als klein jochie stond ik dan ook om de veertien dagen achter het doel, op de zogenaamde “jongenstribune”, die toen een dubbeltje kostte. Natuurlijk kwam daar nog een snoepje bij, maar dat bestond bijna altijd uit een rolletje Frujetta, want daar deed je lekker lang mee. Als je op zo'n zuurtje zoog, kwam er in het midden een gaatje, zodat het restant van het zuurtje als een krans om je tong hing. Heerlijk....

Het duurde, totdat bij de kassa een bord hing met de tekst “*Joden niet gewenst*”; een paar maanden later, net als bij andere openbare gelegenheden, veranderd in “*Verboden voor Joden*”....

Het leven was toch al niet zo vrolijk, als joods jochie mocht je toch al niet te veel, - niet bij niet-joodse vriendjes thuis komen, niet naar de diergaarde, niet naar een cowboyfilm en ook niet meer naar je eigen school. Natuurlijk, een kind van elf jaar was een staatsgevaarlijk element en zou wellicht de sfeer van een voetbalclub kunnen verpesten.

Sallie Jacobs was zijn vriendje en ook zijn pleegbroertje Hans Naftalie behoorde tot onze vriendenclub. Hans kwam uit Bochum en was bij de familie Jacobs in huis, want in Duitsland was men met de verdrijving en uitmoording van de Joden al iets verder dan in Nederland.

Sallie kwam mij op een zekere dag heel geheimzinnig vertellen, dat zijn vader (ook een Sparta-aanhanger), van een bewoner tegenover het Kasteel toestemming had gekregen om met een aantal joodse supporters vanuit zijn twee zolderkamers naar de verrichtingen van Sparta te komen kijken. Hij had daarvoor van wat planken een soort tribune gemaakt. Eén voor één slopen wij naar binnen, en vanaf deze super-ertribune zag ik mijn sporthelden rennen over het groene gras. Een paar namen weet ik nog, de keeper was genaamd Pil, een back Verheul en als spil was Drok opgesteld. Van de voorhoede weet ik me alleen nog maar Borrani te herinneren. Viervijfde van het veld konden we vanaf onze tribune zien, was de bal echter rechts terecht gekomen of juist daar de corner genomen moest worden, dan moesten wij maar gokken wat daar gebeurde. De ramen hielden we open, opdat we maar niets van het gejuich of de kreten van teleurstelling zouden missen. Opgetogen kwam ik thuis of teleurgesteld, naar gelang de uitslag.

Men klaagt tegenwoordig over de lege tribunes, het geweld op het veld en over de veldslagen tussen de verschillende supportersgroepen. Onze super-ertribune raakte ook leeg, want bij iedere komende thuiswedstrijd waren er meer lege plaatsen. De laatste veldslag had een aanvang genomen. Niet door sportverdrijving raakte mijn tribune leeg maar door een krankzinnige.

Sallie kwam ook niet meer... zijn plaats werd ook niet ingenomen door een ander, want die waren er niet. Er waren geen anderen en er komen ook geen anderen, het mocht niet meer.

Maar hoe zag Sallie er toch ook weer uit? Ik weet het niet, ik schaam me, Sal, maar er zijn zoveel gezichten, die ik zou willen zien, maar het gaat niet meer. Ik ben ook niet meer voor Sparta.....

Joop van Vlies

N.B.

Lees bij www.ovmrotterdam.nl/getuigen het verhaal *De heimelijke tribune* van Riet van Deursen. Het vult *De lege tribunes bij Sparta* van Joop van Vlies mooi aan. In het huis op de hoek van de Spartastraat en de Coornhertstraat 1b stond voor elk raam een soort tribune. Je kunt dus precies zien waar de mannen en jongens zaten en hoe zij het Kasteel zagen.

SALO CARLEBACH (1919 – 1942)

waarachtig pedagoog

Siegfried Salomon Carlebach, door familie en vrienden Salo genoemd, werd in Leipzig in een orthodox joods gezin geboren. Na zijn middelbare school wilde hij onderwijzer worden. In 1935 hadden de nazi's het hoger onderwijs voor joden in Leipzig al opgeheven. Daarom ging hij naar het Joods Seminarie in Würzburg. Heel jong sloot hij de studie tot leraar af en ging naar Hamburg, waar familie woonde. In Hamburg werd Salo ook actief in de joodse jeugdbeweging, waar hij leiding aan kinderen gaf en heel goed met hen omging. Hij was zeer muzikaal, speelde prachtig viool en zong graag met de kinderen door wie hij zeer geliefd werd.

Tijdens de *Reichskristallnacht* was Salo bij zijn ouders in Leipzig. De nazi's drongen het huis binnen, sloegen alles kapot en lieten zijn vader op straat lopen met een bord voor en achter zich, met daarop de tekst: "*Ich bin ein Saujude. Sie können machen mit mir was Ihr wollt*". Hij werd zo toegetakeld dat hij voor dood op de straat bleef liggen. Salo kon het huis ontvluchten, verstopte zich in een bejaardenhuis en vertrok op 10 november 1938 per trein naar Nederland. De familie Carlebach

was niet onbemiddeld en Salo heeft Duitse beampten omgekocht om hem naar Nederland te laten gaan. In die tijd werden joden zonder visum, dus illegaal, nog niet teruggestuurd naar Duitsland en Salo vestigde zich in Amsterdam. Van hieruit maakte hij zich verdienstelijk voor joodse kinderen, die zonder hun ouders uit Duitsland naar Nederland waren gevlucht en in kinderhuizen verbleven. Hij gaf hen onderwijs en zette voor hen jeugdwerk op, onder andere in Driebergen.

In 1939 werd door de Nederlandse regering op kosten van de Nederlandse joodse gemeenschap in Drente het *opvangkamp* Westerbork gebouwd. Hier werden de illegaal over de grens gekomen joodse vluchtelingen uit Duitsland gehuisvest. Tot juli 1942 had Westerbork een Nederlandse commandant. Op 1 juli 1942 werd Westerbork een *Durchgangslager* onder Duits commando. Vanuit dit kamp zijn toen meer dan 100.000 joodse Nederlanders naar de vernietigingskampen gevoerd en vermoord.

Na het uitbreken van de oorlog in mei 1940 en de oprichting van de Joodse Raad op bevel van de Duitsers kreeg Salo het verzoek van die Raad om zich ook te ontfermen over de meer dan vijftig alleenstaande kinderen in het kamp Westerbork. Deze kinderen, zonder ouders op de trein naar Nederland gezet, zaten in een barak die *Weeshuis* werd genoemd. Ook zij moesten onderwijs krijgen. Vanuit Amsterdam op en neer reizend naar Westerbork heeft Salo zich ingespannen voor deze kinderen met wie hij een sterke band opbouwde.

In juli 1942 werden de anti-joodse maatregelen van de bezetter nog grimmiger. Joodse gezinnen ontvingen oproepen om zich te melden voor tewerkstelling in het oosten. In Amsterdam werd op 14 juli een intimiderende razzia gehouden waarbij honderden joden van straat werden opgepakt en naar Westerbork gebracht. De pas benoemde Duitse com-

mandant Deppner, voorganger van Gemmeker, vond het aantal van 950 uit Amsterdam in Hooghalen aangekomen joden te klein voor een transport naar Polen en besloot ruim vijftig kinderen van het weeshuis mee te zenden.

Door Salomon Carlebach geschreven bladzijde uit een poëzie-album van een kind in Westerbork

Presser schrijft in *De Ondergang*: 'Al meteen bij het begin van de transporten voltrok zich hier de eerste catastrofe. Op zes na werden plotseling omstreeks middernacht alle weeskinderen door Deppner, de toenmalige commandant transportfähig verklaard. Een vreselijke paniek volgde (men was in Westerbork nog niets gewend). Toen mevrouw Schol, echtgenote van de Nederlandse commandant, Deppner smeekte, deze kinderen, omdat het wezen waren, te ontzien, antwoordde hij: 'In Auschwitz gibt es bessere Waisenhäuser.' Het aangrijpendste ogenblik kwam toen hun jeugdige leraar Salo Carlebach, die op welhaast wonderbaarlijke wijze hun volledige vertrouwen gewonnen had, aanbood met hen mee te gaan, hoewel hij van deportatie vrijgesteld was.'

Willy Lindwer en Karin van Coevorden halen in hun *Kamp van Hoop en Wanhoop* Leo Blumensohn aan, gevangene in Westerbork, beste vriend van Salo en met hem betrokken bij het onderwijs aan de wezen in het kamp: 'Op de avond voor het transport toen de deportatielijst al gereedgemaakt was, gingen we samen naar de grote zaal waar het transport samengesteld werd. Daar zat SS-Sturmbannführer Deppner. Salo ging naar hem toe en zei: 'Herr Kommandant, ik wil mee naar het Oosten.' Deppner vroeg: 'Waarom?' Carlebach zei: 'Omdat ik bij de kinderen wil zijn. Waar de kinderen zijn, daar wil ik ook zijn.' Deppner vroeg toen: 'Waarom wilt u dat per sé?' Hij antwoordde: 'Omdat dat belangrijk voor mij is.' Toen kreeg hij toestemming.'

Op woensdag 15 juli 1942 vertrok Salo Carlebach met zijn kinderen in het eerste transport uit Westerbork naar Auschwitz-Birkenau; 1135 gedeporteerden van wie 217 kinderen, onder hen 51 uit het weeshuis. Acht mannen overleefden dit transport. Donderdagavond 16 juli kwam de trein in Birkenau aan en vrijdag 17 juli 1942 werden de kinderen vermoord. Volgens de *Sterbebücher* van Auschwitz vond Salo Carlebach daar op 25 augustus 1942 de dood. Hij werd 22 jaar.

Waarachtig pedagoog

Dit is het moment om de ondertitel van deze tekst te verklaren: '*waarachtig pedagoog*'. In het oude Griekenland was een *paidagogos* een leraar, vaak een erudiete slaaf, die als leidsman van een kind (jongen!) meeging op de levensweg naar volwassenheid. In volstrekte trouw en verbondenheid met het kind ging de *paidagogos* voor en mee op die weg. Salo Carlebach is voor zijn kinderen uit Westerbork zo'n pedagoog geweest. Vanuit Duitsland en uit eigen ervaring wetend van de dodelijke anti-joodse wreedheid van de nazi's, bleef hij trouw aan de weg van de kinderen voor wie hij zich verantwoordelijk voelt. Hij ging die weg ten dode toe en was daarop een waarachtig pedagoog.

Meer nog dan in de Griekse traditie van de *paidagogos* staat Salo als *BarMitzwa*, anders gezegd: als *kind van de Thora* in de traditie van Israël. Uit het grote verhaal van de bevrijding van het volk uit de slavernij kent hij de verzuchting van zijn voorvader Mozes in de woestijn aan de Eeuwige: '*Als U zelf niet meegaat, laat ons dan niet verder trekken.*' (Exodus 33: 15) In het doodsgebied van de woestijn klinkt dan het antwoord van de Eeuwige: '*Ik verzeker je dat ik zal doen wat je vraagt...*'

Salo Carlebach kende het geheim van de Naam: Ik zal er (voor jou) zijn. Salo kende het geheim van het Verbond. In de woestijn van het leven, het doodsgebied, blijf je verbonden met wie op je aangewezen zijn. Naar deze geheimen handelde hij en in die zin was hij een waarachtige beelddrager G'ds.

Janusz Korczak en de kinderen in Yad Vashem Jeruzalem

Het ligt voor de hand dat velen bij het lezen over het korte leven van Salo Carlebach denken aan de Pools-Joodse kinderarts Janusz Korczak, groot pedagoog en stichter van Dom Sierot, een weeshuis voor joodse kinderen in Warschau. Tijdens de oorlog leidde Korczak het weeshuis in het getto van Warschau. In augustus 1942 kwamen Duitse soldaten de bijna 200 weeskinderen ophalen om hen naar Treblinka te brengen. Korczak hoefde niet mee wegens zijn achtergrond maar zei geen afstand van zijn kinderen te doen. Joshua Perle, een ooggetuige, beschrijft de processie van Korczak en de kinderen door het getto naar de Umschlagplatz: ‘...*Janusz Korczak liep voorop, het hoofd gebogen, met een kind aan elke hand, zonder hoed, een leren riem rond zijn middel, en hoge laarzen dragend...*’ Korczak en zijn kinderen werden direct na aankomst in Treblinka in een gaskamer door de Duitse SS vermoord.

Jij hoort er bij!

Vandaag komt het er op aan Salo Carlebach en Janusz Korczak te blijven gedenken. Dat wil zeggen hun betekenis als pedagoog te actualiseren ter wille van die kinderen, die ook nú niet mogen zijn wie ze zijn. Omdat zij illegaal zijn, omdat zij anders zijn van kleur, anders van geloof, anders van gedrag. Volgens de huidige populistische tijdgeest horen zulke kinderen er nu niet bij: niet in onze klas, niet in onze buurt, niet in onze stad.

Door Korczak en Carlebach nú te gedenken kunnen we hun manier van er-zijn-voor-kinderen inspirerend te laten zijn voor ons actuele omgaan met jongeren, leven we hen voor dat ze er mogen zijn, of zij nu illegaal zijn, of met een ander geloof, jongen of meisje zijn, met of zonder kleur: jij hoort er bij! De gedachtenis van Salo Carlebach en die van Janusz Korczak zij de kinderen van nu tot zegen. In onze scholen, in onze steden, in de wereld.

Het zou daarom goed zijn om het plein aan de Stieltjesstraat, met de muur van Loods 24, met het Kindermonument voor de gedeporteerde kinderen, met de zilverlinden ter gedachtenis van Jan Zwartendijk, consul van Nederland in Litouwen, die duizenden Poolse joden het leven redde door hun visa voor Curaçao te verschaffen, te vernoemen naar de jonge ‘Nederlandse’ Korczak, Salo Carlebach: het Salo Carlebach-plein.

Deze naam -aan dit plein gegeven- zou de gedachtenis aan hem als pedagoog levend houden en zo als vehikel kunnen dienen om steeds weer aan kinderen het verhaal van zijn voorbeeldig leven te vertellen.

Rotterdam, november 2013

Ds. H.J. van der Steen, bestuurslid Stichting Joods Kindermonument

Bronnen:

Interview van Guido Abuys, conservator Herinneringscentrum Kamp Westerbork met Edith Menat-Cahn, voor en in de oorlog verloofde van Salo Carlebach, augustus 2004 (RA 1524)

Joodsmonument.nl: Siegfried Salomon (Bobbel) Carlebach

Dr. J. Presser: *Ondergang*. Den Haag 1965

H. Wielek: *De oorlog die Hitler won*. Amsterdam 1947

Willy Lindwer en Karin van Coevorden, *Kamp van Hoop en Wanhoop*. Amsterdam 1990

Guus Luijters en Aline Pennewaard, *In Memoriam*. Amsterdam 2012

Om door te praten

Van de bordjes die tijdens de oorlog in de steden en dorpen van Nederland duidelijk maakten, dat er voor Joden geen plaats was, is het woord 'Joden' verwijderd. De vraag zou kunnen zijn: gebeurt iets dergelijks nog steeds? Dus: dat mensen worden buitengesloten, niet mee mogen doen in Nederland? Denk aan pesten, op wat voor manier ook. Wie krijgen snel de schuld, als er iets mis gaat? Welk positieve bordje zou jij willen ophangen in de klas?

Oorlogsmonumentje

'Houd je handen maar op! Je hebt er twee, dus je krijgt twee snoepjes. Op één been kun je niet lopen!' Wat snoep met benen te maken had, begreep ik niet. Maar: bij tante Bep, want zo noemde ik haar, kwam ik graag. Nee, heus niet vanwege het snoep!

Wat ik merkte, was, dat zij naar mijn verhalen luisterde. Zij ging niet door met wat zij mee bezig was, maar stopte en luisterde. Je voelde, dat haar belangstelling echt was.

Een voorwerp in huis trok altijd mijn aandacht. Wat ik me op de een of andere manier ook begreep: ik moest daar geen vraag over stellen. Op het kastje, waarin zo'n grote radio stond met een oog, dat groen gloeide, als hij aangezet was, stond een zilveren fotolijstje met twee zwart-wit foto's: een was van een graf. Boven de steen plooidde een Nederlandse vlag zich in de wind. En: de ander was de foto van een jonge man.

Wanneer ik er ook binnen stapte, prijkte in het zilveren vaasje naast het dubbele fotolijstje altijd een verse bloem. De heg om het huis op het tropische eiland waar ik groot werd leverde die elke dag aan.

'Die foto is van het graf van een broer van tante Bep. In de oorlog was hij bij het verzet. Zij hebben hem te pakken gekregen en gefusilleerd, dat is: doodgeschoten. Nu ligt hij begraven op wat zij een ereveld noemen. Allemaal mannen en vrouwen die wilden, dat Nederland weer vrij zou zijn.

Heb je tante Bep naar die foto gevraagd?' vroeg moeder, toen ik er thuis met haar over sprak. 'Nee, ik kijk er alleen maar naar en durf er niet met haar over te spreken.'

'Dat moet je ook maar niet doen, want tante Bep heeft nog veel verdriet over haar broer. Ze mist hem zo.' Ik schudde van niet. 'Niet doen, hoor!'

Of ik het ooit gevraagd heb? Ik herinner me dat niet, maar tijdens elk bezoekje moest ik naar de foto kijken. Het was al zeker tien jaar geleden, van die broer, bedoel ik. Kon zij er nog steeds niet over kunnen praten? Deed dat dan nog pijn?

Haar pijn heb ik pas later leren begrijpen. Een pijn, zo hevig, dat zij nooit echt over gaat. Deze pijn scheurde overal dwars doorheen. Zij miste haar broer, ze kon niet vergeten wat er gebeurd was. Een verse bloem is misschien een betere pijnstiller dan pillen. Elke dag een bloem naast die foto zetten herinnerde haar aan dat nooit op te vullen gemis.

Een klein oorlogsmonument, dat ik niet vergeten ben! Een plek om stil te staan bij wie zij miste, die ze zo in herinnering houdt.

Andries van der Wal

Over stilstaan, herdenken, nadenken

Sta eens stil! Kijk wat dit monument jou zeggen wil! Het is een boog van staal met namen en leeftijden van 686 vermoorde Joodse kinderen. 'Hé,' denk je misschien, 'dat meisje is net zo oud als ik! En hier, die jongen ook.' Bij elke naam hoort een gezicht van iemand zoals jij. Een leerling van een Rotterdamse basisschool en ook van jongere kinderen. 'Joh, dit jongetje is net zo als oud mijn zusje.'

De boog wil hen in herinnering houden, jou en mij aan hen laten denken. Op het moment dat tijdens de Tweede Wereldoorlog de Joodse gezinnen met de kinderen uit hun huizen werden gehaald en werden weggevoerd, wist men nog niet, dat zij zouden worden vermoord.

Daarom staat dit monument er! Niet alleen om die 685 kinderen te herdenken, maar ook om ons na te laten denken. Hoe heeft zoiets afschuwelijk

Sta eens stil! Kijk wat dit monument jou zeggen wil! Het is een boog van staal met namen en leeftijden van 686 vermoorde Joodse kinderen. 'Hé,' denk misschien, 'dat meisje is net zo oud als ik! En hier, die jongen ook.' Bij elke naam hoort een gezicht van iemand zoals jij. Een leerling van een

Sta eens stil! Kijk wat dit monument je zeggen wil. Het is een boog van staal met namen en leeftijden van 686 vermoorde Joodse kinderen. 'Hé,' denk je misschien, 'dat meisje is net zo oud als ik. En hier, die jongen ook.' Bij elke naam hoort een gezicht van iemand zoals jij. Een leerling van een

Rotterdamse basisschool en ook van jongere kinderen. 'Joh, dit jongetje is net zo zou als mijn zusje!'

De boog wil hen in herinnering houden, jou en mij aan hen laten denken. Op het moment dat tijdens de Tweede Wereldoorlog de Joodse gezinnen met de kinderen uit hun huizen gehaald werden en weggevoerd, wist men nog niet, dat zij zouden worden vermoord.

Daarom staat dit monument er! Niet alleen om die 686 kinderen te herdenken, maar ook om ons na te laten denken. Hoe heeft zoiets afschuwelijks kunnen gebeuren? Is er niemand die er iets van gezegd heeft of het heeft kunnen voorkomen? Wat hadden die kinderen dan gedaan, dat zij niet meer mochten leven?

Het begint met kleine dingen. Jij doet iets niet goed, dat is vervelend. Wie geef je de schuld? Jezelf of wijs je naar iemand anders? Of: je speelt in de pauze op het schoolplein. Iemand mag niet meedoen. Je zegt er niets van, want je bent blij, dat jij wel mee mag spelen. Er wordt een kras op iemands tekening gezet, een jas op de grond gegooid – iedereen ziet het, iedereen zwijgt.

Kleine dingen ... een juf heeft heel wat jaren geleden haar leerlingen hierover laten nadenken. Zonder dat zij zei waarom ze dat deed, trok zij jongens en meisjes met blond haar voor. Ze hoefden niet te vragen of ze naar het toilet mochten. Als ze zaten te kletsen, werd er niets van gezegd. Ook niet, als ze zomaar door de klas liepen.

Weet je wat er gebeurde? Die kinderen gingen zich anders gedragen. Ze lieten merken: Zie het? Ik mag dat wel en jij niet. Jij hebt geen blond haar. Zij gingen bij elkaar staan en de anderen een beetje pesten.

Wat schrokken zij na de pauze, toen de juffrouw de rollen ineens omdraaide. Zij mochten niets meer en de kinderen met donker haar werden ineens voorgetrokken. De juf zag hun vingers niets. Zij reageerde alleen op kinderen met donker haar. De blonde kinderen begrepen er niets van, net als de kinderen met donker haar voor de pauze.

'Nu is het genoeg! Vanaf nu maak ik geen verschil meer. Iedereen is gelijk. Jullie zijn allemaal kinderen, die er mogen zijn.'

Het was best lastig. Je snapte de juf niet. Maar ik hoop, dat je er iets van gaat begrijpen. Niemand is meer, niemand is minder. Blond haar staat prachtig; donker haar is mooi. Jullie en ik zijn allemaal mensen. Al hebben wij een andere haarkleur of huidskleur. Dat is de buitenkant. Al die verschillen maken het juist mooi!

Ik vond het best moeilijk. Maar jullie zijn een fijne klas, waarin iedereen evenveel telt. Niemand mag worden buiten gesloten, iedereen mag meedoen. De een kan goed voetballen, de ander heel mooi zingen. De een komt Nederland, de ander uit een ander land. Dat is ook zo met wat je geloofd. Of je nu een christen, jood of moslim of niet weet wat geloven is – niemand wordt buiten gesloten, op niemand wordt neergekeken. Je mag er zijn!

Samen zijn jullie deze klas. Wij praten met elkaar en zeggen geen lelijke dingen over elkaar! Iedereen telt! Gelukkig is niet iedereen hetzelfde, dat maakt het juist leuk!

Sluit niemand om welke reden ook buiten! Samen leven jullie in Rotterdam!

Andries van der Wal

N.B. Voor de leerkracht

Kijk om je een beeld te vormen naar YouTube 'A Classroom Divided'. Deze film over de les van Jane Elliott wordt aangehaald in de tekst.

Gedichten

Joods kindermonument Rotterdam

hoor je hun namen?
gebeiteld in steen
in de poort van hun woonplaats

hoor je hun namen?
een adelaar overviel de stad
klauwde haar joden uit de straten
scheurde los uit wat verbond
sloot hen van het leven buiten
sloeg geborgenheid aan scherven

hoor je hun namen?
schrappend nam de trein de wissels
langs Vught en Westerbork
naar Auschwitz en Sobibor

hoor je hun namen?
huilend weg gegrendeld in wagons
mama omarmde met al haar liefde
aan zijn hart borg papa hen
niet te beschermen wat het liefste is

hoor je hun namen?
weggevoerd, vermoord, tot zwijgen gebracht
maar in het uitspreken van hun namen
staan zij op
hoor hun 686 namen!

Jouw stoel in de klas was leeg

een naam krijgt jouw gezicht

op die foto zwart-wit

kijk je me aan

ik kijk terug

ver van me vandaan

zit je tegelijk

naast ons in de klas

het was

een straat om op te stappen

een touwtjespringplein

een krijtbord

hoe

zong je stem

tekende je

maar geen sterrenkind

zou ik met je

meelopen naar huis

heb je geteld

wie er waren

wie niet

meer

totdat

er opgeteld werd

jij erbij

wij min jou

niet meer compleet

van je plek gestuurd

je bent niet meer

teruggekomen

toch

heb je je

in me

verstopt

iet wiet waait weg

vergeten doe ik je

niet

nooit

Joods kindermonument Rotterdam

hoor je hun namen?
gebeiteld in steen
in de poort van hun woonplaats

hoor je hun namen?
een adelaar overviel de stad
klauwde haar joden uit de straten
scheurde los uit wat verbond
sloot hen van het leven buiten
sloeg geborgenheid aan scherven

hoor je hun namen?
schrappend nam de trein de wissels
langs Vught en Westerbork
naar Auschwitz en Sobibor

hoor je hun namen?
huilend weg gegrendeld in wagons
mama omarmde met al haar liefde
aan zijn hart borg papa hen
niet te beschermen wat het liefste is

hoor je hun namen?
weggevoerd, vermoord, tot zwijgen gebracht
maar in het uitspreken van hun namen
staan zij op

hoor hun 686 namen!

•
je bent er niet
uit het alfabet lichtend
hoe je hebt geheten
stoot herinnering zich open
aan altijd durend gemis
je bent er niet

scheurt mijn huid en bloedt

tegen de pijn in

leg ik stilte het zwijgen op

noem namen

hun namen

•
wie wordt herinnerd
is niet spoorloos neergelegd
in vergeten zonder tekens

om te gedenken
bindt een stalen lint
jullie bij ons leven

in de handen van ons hart
dragen wij jullie mee

•
met het alfabet dat niet vergeet
spel ik een weg terug
naar een stad
naar een ontdaan huis
in een kinderloze straat
naar harten die hen kenden

verwikkeld
in sterren van prikkeldraad

Tekst bij het bezoeken van het Joods Kindermonument

Als je met leerlingen een bezoek aan het Joods kindermonument brengt, kan de volgende tekst behulpzaam

Wij staan hier bij het stukje muur, dat Loods 24 in herinnering houdt. Dit muurtje geeft de plek aan waar Joodse Rotterdammers zich na hun oproep melden moesten. Ook de kinderen van wie wij er een aantal kennen bij hun naam.

Bij de muur staat een boog van staal met daarop de namen van de 686 Joodse kinderen die uit Rotterdam vertrokken en er nooit meer terug kwamen. Je weet: het waren kinderen van 0 tot en met 12 jaar.

Het eerste transport naar Westerbork vertrok op 30 juli 1942. In de wagons zaten vaders en moeders, kinderen, familieleden, burens, jongens en meisjes van school. En ... kinderen die het levenslicht nog moesten aanschouwen, die nog geboren moesten worden.

Levenslicht – dat woord is bijna niet uit te spreken. Deze baby's leefden een paar dagen of weken. De duisternis van mensenhaat doofde hun licht.

Wij noemen Benedictus Bremer – het broertje van Joseph. Het gezin woonde op de Nieuwe Binnenweg 196b. Hij kwam in Westerbork ter wereld en werd bijna twee maanden oud in Auschwitz vermoord. Zijn naam staat niet op het monument, omdat hij in Drenthe geboren werd. Wij noemen hem als voorbeeld van kinderen die amper in het leven er niet meer mochten zijn.

Dat wij hier zijn naam noemen, betekent: Benedictus, wij zijn je niet vergeten, we noemen je naam, je mocht er niet zijn!

Op het prikbord

Je treft hier teksten, die je aan het denken zullen zetten en je daardoor meer achtergrond geven t.a.v. de lessen, die je geven gaat.

- Rabbijn Awraham Soetendorp, hoofdredacteur van *Levend Joods Geloof* schrijft: ‘Onlangs werd in Rio de Janeiro een bijeenkomst gehouden over duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding, ... In Rio ontmoette ik mijn broeder Leonardo Boff de vrijheidstheoloog. Zijn hervertaling van de Gulden Regel is mij uit het hart gegrepen.

‘Jij bent oneindig belangrijk voor mij

Je zult niet tegen alle rechtvaardigheid in lijden

Jij zult niet verdwijnen

Jij moet leven’

- Raul Hilberg, historicus, vat in *The Destruction of the European Jews* de afgelopen tweeduizend jaar joodse geschiedenis in enkele zinnen samen:

‘Jullie hebben niet het recht onder ons te leven als Joden’;

‘Jullie hebben niet het recht onder ons te leven’;

‘Jullie hebben niet het recht te leven.’

- In simpele woorden legt Toon Tellegen neer hoe mensen keuzes maken waarbij je vraagtekens zetten kunt. Misschien ook: hoever zou ik gaan? Heb ik zelf ook zoiets gedaan? Hoe kwam dat? Wat wil dit gedichtje tegen mij zeggen?

Een streep

Ik trok een streep:

tot hier,

nooit ga ik verder dan tot hier.

Toen ik verderging

trok ik een nieuwe streep,

en nog een streep.

De zon scheen

en overal zag ik mensen,

haastig en ernstig,

en iedereen trok een streep

iedereen ging verder.

Toon Tellegen

Uit: Gedichten 1977-1999. © Querido, Amsterdam

Er zijn niet 6 miljoen Joden vermoord, maar er is een mens vermoord en dat
6 miljoen maal!

Er zijn niet 686 Joodse kinderen uit Rotterdam vermoord, maar er is één kind vermoord
en dat 686 maal!

Leeswijzer

- Ida Vos – ‘*Wie niet weg is, wordt gezien*’; ‘*Anna is er nog*’; ‘*Witte zwanen, zwarte zwanen*’; ‘*De sleutel is gebroken*’; ‘*Vijfendertig tranen*’
- Martine Letterie – ‘*Groeten van Leo*’
- *Vrijheid geef je door!*, een publicatie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Diverse pagina’s zijn zeer geschikt om voor te lezen.
- Hein Hoffmann – ‘*13 in de oorlog*’
- Anton Stapelkamp – ‘*Een gedenkteken en een naam*’
- Isaac Lipschits – ‘*Onbestelbaar*’, Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolgung in Rotterdam, p.30-31 - zijn herinneringen aan Loetje Zwaab
- Marjan Beijering en Willy Hilverda – ‘*Schuilen onder de spoorbogen*’ en andere oorlogsverhalen uit Rotterdam Noord
- Hans Ulrich – ‘*Wie was Anne Frank?*’ Haar leven, het Achterhuis en haar dood